

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ В КРАЇНАХ СВІТУ:
ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ**

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Київ
2018

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК СКЛАДОВА
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ В КРАЇНАХ СВІТУ:
ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ**

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

КИЇВ 2018

УДК 94(100):323.1 (477)

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК СКЛАДОВА
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ В КРАЇНАХ СВІТУ:
ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ**

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Авторський колектив:

Кудряченко А.І., д.і.н., проф. (керівник авторського колективу),
Толстов С.В., к.і.н., доц. (відповідальний редактор),
Метельова Т.О., к.філос.н., доц.,
Солошенко В.В., к.і.н., доц.,
Самойленко С.Г. к.і.н.,
Зернецька О.В., д.політ.н., проф.,
Швед В.О., к.і.н., доц.,
Розумюк В.М., к.політ.н., ст.н.с.,
Лакішик Д.М., к.і.н., с.н.с.,
Ткаченко І.В., к.і.н.,
Фощан Я.І., к.і.н.,
Васильців О.О., м.н.с.

Інституалізація історичної пам'яті як складова формування національної єдності в країнах світу: досвід для України. Аналітична доповідь / А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), С.В. Толстов, Т.О. Метельова, В.В. Солошенко [та ін.]. – К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». – 2018. – 60 с.

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове.*

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. Політика історичної пам'яті як основа суспільної консолідації в європейських країнах сталої демократії	
1.1. Теоретичні та методологічні засади політики пам'яті у світовому контексті: історія і сучасність.....	6
1.2. Політика «подолання минулого» і ствердження історичної справедливості в національній пам'яті ФРН	10
1.3. Концепція історичної пам'яті у Великій Британії.....	16
1.4. Консолідуючий потенціал політики пам'яті в Скандинавських країнах.....	18
РОЗДІЛ II. Інституціональні та інструментальні можливості політики пам'яті постсоціалістичних країн у процесах націстворення	
2.1. Політика пам'яті в країнах Вишеградської четвірки: історична спадщина, спільні засади й національні особливості	21
2.2. Архітектура простору пам'яті: сучасний підхід у Республіці Польща.....	25
2.3. Політика пам'яті як інструмент становлення національних держав на Балканах: здобутки й невдачі.....	29
2.4. Досвід становлення політики пам'яті в Болгарії.....	33
РОЗДІЛ III. Практика країн світу з забезпечення національної єдності засобами політики пам'яті	
3.1. Національно-державні орієнтири офіційної концепції становлення та розвитку США.....	35
3.2. Трансформація політики пам'яті в умовах глобалізації (на прикладі Туреччини та Індії).....	39
3.3. Історична пам'ять як складова забезпечення консолідації Саудівської Аравії та Єгипту в умовах сучасних трансформацій.....	44
ВИСНОВКИ	48
РЕКОМЕНДАЦІЇ	56
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	60

ВСТУП

Сучасні міжнародні реалії позначені гострим і багатоаспектним геополітичним суперництвом, яке породжує численні ризики для людства. Ці ризики пов'язані з небезпекою розхитування сталих форм спілкування між державами, відсутністю чітких правил світового порядку, порушенням балансу сил.

Четвертий рік Україна змушена давати відсіч російській агресії, яка призвела до анексії Криму та втрати контролю над частиною Донецької та Луганської областей. За цих обставин все більш актуальною стає соціально-гуманітарна сфера, яка відіграє роль принципово важливої складової політики просування національних інтересів. У цій площині особливу значущість набуває політика історичної пам'яті, що в багатьох країнах світу переросла суто внутрішні рамки й перетворилася на імператив зовнішньополітичного курсу.

Для України здійснення ефективної та кваліфікованої державної політики історичної пам'яті важливе в контексті утвердження та відновлення історичної єдності українських земель, зміцнення соборності держави, консолідації суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України як вагомого суб'єкта історичного процесу. Вдосконалення механізмів реалізації політики пам'яті, надання їй сучасних форм має сприяти зміцненню національної єдності. У цьому сенсі видається важливим глибоке вивчення історичного досвіду зарубіжних країн у реалізації політики пам'яті як складової державної стратегії досягнення національної консолідації.

Мета дослідження, виконаного науковцями Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», полягала в систематизації, концептуалізації та адаптації світового досвіду політики пам'яті до потреб України задля оптимізації шляхів формування національної єдності та зниження конфліктогенного потенціалу в суспільстві. Під час виконання проекту критично проаналізовано історичний досвід реалізації політики пам'яті як складової державної стратегії досягнення національної єдності в окремих розвинених і транзитивних країнах світу.

Авторами дослідження виявлено основні форми, методи і засоби актуалізації знакових подій історичного минулого як дієвого компоненту націєтворчих процесів, забезпечення національного консенсусу та адаптації цього досвіду для потреб України. З урахуванням євроінтеграційної стратегії України значний наголос зроблено на вивченні досвіду та особливостей реалізації політики щодо реконструкції та збереження історичного минулого європейських країн. Значна увага приділена аналізу національно-державних орієнтирів офіційної концепції становлення та розвитку США, трансформації політики пам'яті в Туреччині та Індії, дослідженню форм і способів суспільної консолідації в ключових арабських країнах – Саудівській Аравії та Єгипті.

Дослідження містить практичні рекомендації щодо форм, напрямів, способів актуалізації та підвищення потенціалу інструментальних

можливостей політики пам'яті. У розробці державної стратегії політики історичної пам'яті України видається доцільним осмислене використання позитивного досвіду країн світу у формуванні традицій національної єдності. У цьому плані найважливішим видається аналіз та вивчення досвіду близьких як за менталітетом, так і за історичною долею зарубіжних країн. Серед європейських держав до них безумовно належать Польща та інші країни Вишеградської групи (В-4). Так, Україна та Польща мають схожу, часом надзвичайно складну і суперечливу історію, що відбивається у нинішній політиці Польщі щодо України. Ще в 1894 р., розмірковуючи про переплетіння українсько-польських історичних відносин, Іван Франко писав: «У всій Слов'янщині немає двох народів, котрі б із погляду політичного і духовного життя так міцно зрослися між собою, так пов'язані численними узами і, незважаючи на це, так довго цурались один одного, як поляки і українці»¹. Багато в чому нинішнє загострення відносин між Польщею та Україною зумовлено тим, що польський та український національні проекти формувались і реалізовувались значною мірою на одній території, що породжувало й продукує нині численні перепони. Нинішня польська влада, відійшовши від принципів Єжі Гедройця щодо польсько-українських відносин, взяла курс на відкрите педалювання деяких болісних сторінок нашої спільної історії, зокрема Волинської трагедії 1943 р. з тим, щоб використати їх для мобілізації настроїв свого консервативного електорату.

За цих обставин видається доцільним, аби у відносинах з нинішньою польською владою Україна враховувала й за можливості використовувала позитивний досвід франко-німецького та польсько-німецького примирення. Адже ці країни і народи, на долю яких випало багато трагічних подій ХХ ст., зуміли опанувати модель толерантних відносин та шлях історичного порозуміння. Такий підхід вимагає виваженого ставлення до існуючих розбіжностей у тлумаченні одних і тих самих історичних подій, погляди на які з урахуванням відмінностей в оцінках усе ж виходять зі спільного соціокультурного простору.

Інший урок осмислення історичної спадщини полягає в дотриманні наукової об'єктивності в тлумаченні подій минулого. Лише такий підхід може забезпечити історичне примирення та сприяти виробленню взаємосумісної платформи співіснування історичної пам'яті на основі європейських цінностей.

Матеріали аналітичної доповіді можуть бути корисними для органів державної влади і широкої фахової аудиторії в контексті ознайомлення з зарубіжним досвідом політики історичної пам'яті, можливостями його використання для зниження конфліктного потенціалу в суспільстві та сприяння формуванню засад національної єдності.

¹ Франко І. Взаємини польської та української літератур // І.Я. Франко Додаткові томи до повного зібрання творів у 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 2008. – Т. 53. – С. 465-467.

РОЗДІЛ I

ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК ОСНОВА СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ СТАЛОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Теоретичні та методологічні засади політики пам'яті у світовому контексті: історія і сучасність

Починаючи з 1980-х рр. у різних галузях сучасних гуманітарних знань спостерігається справжній «меморіальний бум», що вийшов далеко за межі академічного середовища. Причини перетворення досліджень історичної пам'яті (меморіальних досліджень) на один з основних напрямів розвитку суспільно-гуманітарних дисциплін жваво обговорюються науковою спільнотою. Впродовж останніх десятиліть наукові дебати, суспільні дискусії, політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті перетворилися на буденне явище громадського життя і на національному, і на міжнародному рівнях.

Початок розвитку досліджень історичної пам'яті пов'язують зі сформульованою у 1920-х рр. М. Хальбваксом і А. Варбургом концепцією нетотожності колективної та соціальної пам'яті й дослідженнями ролі історичної пам'яті в процесах націєтворення. Однак у зв'язку з націєтворенням колективна пам'ять вперше стала предметом наукової уваги ще в 1880-х рр. У своїй знаменитій промові «Що таке нація?» (1882 р.) філософ культури Е. Ренан, даючи визначення нації як специфічного утворення, що формується в «добу модерну», доводив що ані мова, ані географічна територія, ані релігія не є визначальними чинниками її існування. Для перетворення спільноти на націю необхідні передусім спільні спогади про перемоги й страждання, спільне відтворення ціннісної картини світу в сакралізованих діях (ритуалах) й колективне забуття певних моментів минулого.

Закладений Е. Ренаном напрям досліджень було обґрунтовано й аргументовано в роботах М. Хальбвакса, за яким колективна пам'ять є одним з найвагоміших чинників, що підтримують ідентичність спільноти. Місця, події, герої концентрують сутність і специфіку певної групи людей. Важливий для її життя досвід отримує просторово-часову фіксацію в «місцях пам'яті», якими є календар пам'ятних дат, топографія значущих місць, пов'язаних з важливими особами та подіями тощо. У предметній площині колективної пам'яті М. Хальбвакс вирізняв наявність двох ліній – національної та групової, протиставляючи їм пам'ять історичну, відсторонену й формалізовану (на противагу живій, колективній). Колективна пам'ять жива, поки живі її носії – два-три покоління. Однак, різниця між колективною та історичною пам'яттю не виключає коммеморації (організації місць пам'яті) не тільки історичної, а й колективної пам'яті. Обидва види пам'яті у формах коммеморації колективних травм і триумфів, згідно з концептами того ж М. Хальбвакса, а також П. Нора, А. Васильєва та ін., є потужними факторами колективної, зокрема національної ідентифікації та націєтворення.

У тому ж напрямі здійснювалися дослідження Б. Андерсона, Е. Сміта, К. Калхуна, Р. Брубейкера, О. Данна, Е. Гобсбаума, Д. Шнаппера, Е. Геллнера, М. Гібернау, Е. Кедурі. Проблеми міфу, суспільної традиції, історичної спадщини, колективної свідомості з різних позицій досліджувалися відомими істориками (Ф. Ар'єс, Ж. Лефевр, Ф. Фюре), психологами (З. Фрейд), культурологами (М. Фуко, Ф. Йейтс), філософами (Г. Гадамер, К. Хюбнер, П. Рікер, О. Лосєв). Надзвичайно сильний вплив на становлення *historical memory studies* у середині минулого століття справила французька історична школа Анналів – від її засновників Л. Февра і М. Блока до сучасних представників Ж. Ле Гоффа та Б. Гене.

Від 1950-1960 рр. у світовій історіографії широко затребуваною була також тема конкретного «героя» як об'єкта історичної пам'яті. Водночас початок «меморіального буму» і виникнення *memory studies* у 1980 рр. пов'язано з діяльністю представників школи Анналів третього і четвертого поколінь – насамперед з уже класичною роботою Б. Гені «Історія та історична культура середньовічного Заходу» (1980 р.) і з проектом П. Нора «Місця пам'яті» (1984-1992 рр.). Важливим етапом тематичної еволюції досліджень історичної пам'яті стала поява на початку 1980 рр. монографії Е. Шилза «Традиція» і збірки «Винайдення традиції» зі статтями Е. Гобсбаума, Г. Тревор-Роупера, П. Моргана, Д. Кеннедайна, Б. Кона і Т. Рейнджера. У 1989 р. з'явився перший спеціалізований американський журнал «History & Memory». Саме в 1980 рр. формується та набуває поширення думка про виникнення нової гуманітарної субдисципліни, прихильники якої претендували на статус представників нової парадигми сучасного соціально-гуманітарного знання, що ґрунтується навколо концепту «пам'яті», яка дозволить по-іншому подивитись на суспільство, політику, право, релігію та мистецтво. У середині 1990 рр. Б. Зеліцер, Дж. Олік, Дж. Роббінс, В. Канштайнер, Г. Ехтергоф, М. Саар спробували сформулювати основні методологічні принципи нового підходу. У багатьох американських і німецьких університетах у цей час з'являються навчальні курси з історичної пам'яті, а з 2008 р. починає виходити присвячений виключно проблематиці меморіальних досліджень журнал «Memory Studies» і, дещо пізніше, однойменна книжкова серія. Можна з упевненістю констатувати, що на кінець ХХ ст. *memory studies* справді перетворилися на один з потужних напрямів сучасного соціогуманітарного знання (зі своєю науковою періодикою, тематичними конференціями, навчальними курсами і посібниками тощо).

Ще одним і дуже вагомим чинником зосередження наукової уваги на цьому напрямі було винесення на порядок денний культурного життя європейських держав осмислення минулого крізь призму проблеми власної історичної провини (кінець 1980 – початок 1990 рр.). Проблематика провини як істотного складника історичної пам'яті посідає чільне місце у працях всесвітньо відомих німецьких учених – подружжя Я. й А. Ассманів, які виділили дві форми колективної пам'яті: культурну, спрямовану на фіксовані моменти в минулому, та комунікативну, що охоплює спогади, пов'язані з

недавнім, «живим» минулим. Культурна пам'ять не здатна зберігати минуле як таке, а згортає його в символічні фігури, до яких прикріплюються міфологізовані спогади. Фактична історія в рамках культурної пам'яті перетворюється на відтворену спогадом, яка реально воскрешається у формі свят і ритуалів. Таким чином, за Я. Ассманом, історія через спогад стає міфом, однак це зовсім не робить її нереальною – саме таким шляхом вона стає реальністю як постійна сила, що формує сучасне і впливає на консолідацію спільноти, чією історією вона є. При тому історична травма, якою для європейських країн у відносно недавньому минулому була Друга світова війна, щодалі більше «пересувається» зі сфери колективної до сфери соціально-культурної пам'яті. Така меморіальна трансформація травматичної події інспірує посилення її ролі як притягального центру соціально-культурної пам'яті, навколо якого і в Німеччині, і у Великій Британії, і в інших країнах Європи розгортається переживання спільноти як певної єдності та концентрується проваджувана на державному рівні політика пам'яті.

Значним внеском у дослідження історичної та соціально-культурної пам'яті є роботи російського історика А. Борозняка, що побачили світ у 2000 рр., де на широкому фактографічному матеріалі історії ФРН XX ст. проаналізовано шлях німецького суспільства від «забуття» й «виключення» з пам'яті нацистського періоду історії через «усвідомлення та подолання минулого» до сучасної «культури пам'яті». А. Борозняк доводив, що прощення та порозуміння може відбуватись лише в такому кліматі, в якому жертви отримують дієве право на політичне і юридичне опрацювання несправедливості.

Проте поряд з інтенсифікацією досліджень феномену історичної (колективної, соціальної, культурної) пам'яті та дедалі більше цілеспрямованим її застосуванням як інструменту оздоровлення й консолідації суспільства, у 1980 – 1990 рр. в європейських країнах формується інша інтенція – подолання минулого через його певну реабілітацію. У науковий обіг ФРН входить вислів «Bewältigung der Vergangenheit» («подолання минулого»). Як реакція на спробу канцлера Г. Коля здійснити «морально-політичний поворот» і ствердити більш позитивний імідж німецького патріотизму з'явилося поняття «історичної політики» (нім. – Geschichtspolitik), що згодом набуло негативного смислового забарвлення. Попри те, що ініціативу Г. Коля підтримали такі відомі фахівці, як М. Штюмер, Е. Нольте, І. Фест, у цілому реакція німецької академічної спільноти на політичне втручання в наукові справи була вкрай різкою і негативною. Проте це не стало на заваді поширенню цього напрямку в розбудові державних політик пам'яті в деяких інших країнах, зокрема, Центрально-Східної, Південної Європи і в пострадянських країнах, де політика пам'яті застосовується не як засіб консолідації суспільства, а значною мірою як запровадження політично вмотивованої інтерпретації історії.

У 2000 рр. польські фахівці, пов'язані з краківським Центром політичної думки (філософи М. Чихоцький, Д. Карлович, Д. Гавін, соціолог З.

Краснодембський, історик А. Новак) почали активно пропагувати необхідність відмови від «критичного патріотизму» і розробки комплексної державної історичної політики, спрямованої на підтримку польського «здорового патріотизму» і протидію «фальсифікації та спотворенню історії» як у самій Польщі, так і за кордоном. На відміну від Німеччини, у польському суспільстві подібний підхід дістав широку підтримку, а polityka historyczna (калька з німецької) як похідна від політики декомунізації й очищення від тоталітарного минулого поширилася і в інших постсоціалістичних і пострадянських країнах. Сприймаючи історичну науку та колективну пам'ять як «поле бою» з внутрішніми та зовнішніми супротивниками, прихильники державної історичної політики (що істотно відрізняється від політики історичної пам'яті) обґрунтовують патріотичними міркуваннями необхідність порушення базових демократичних принципів (свободи слова, плюралізму) та професійної етики (об'єктивності) для забезпечення солідарної відсічі ворожим інсинуаціям і провокаціям.

Вірогідність і небезпека підміни зваженої й науково обґрунтованої політики пам'яті як складника культурної політики «політикою історичною» (Geschichtspolitik) на сьогодні, особливо в країнах з тоталітарним минулим, є доволі високою. І пов'язана вона не лише з процесами декомунізації в колишніх комуністичних країнах і подоланням тоталітарної спадщини, а й з ігноруванням частиною науковців-істориків принципового і вже класичного для memory studies розрізнення у способах і закономірностях функціонування й актуалізації впливу на суспільство різних видів пам'яті – історичної, соціально-культурної, комунікативної тощо.

Свідоме чи не свідоме ототожнення історичної науки з практичними суспільно-культурними експлікаціями історичної пам'яті сприяє політизації історії та її перетворенню з генератора знання на інструмент обслуговування державної політики відповідно до кон'юнктурних чи корпоративних потреб.

Політично заангажований підхід до історії викликав серйозний опір значної частини науковців і фахівців. Істориків європейських країн об'єднала ідея свободи і справедливості у проведенні наукових досліджень. У 2008 р. чимало відомих істориків з багатьох європейських країн підписали так званий «Заклик з Блуа» (Appel de Blois). У ньому наголошувалося, що «історія не повинна перетворюватися на прислужницю політичної кон'юнктури... У вільній державі жодна політична сила не має права присвоювати собі право встановлювати історичну істину та обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання... Необхідно покласти край державному регулюванню історичної істини... Ми закликаємо політичних діячів усвідомити, що маючи владу для впливу на колективну пам'ять народу, ви не маєте права встановлювати законом певну державну правду у відношенні минулого, юридичне нав'язування якої може призвести до важких наслідків – як для роботи професійних істориків, так і для інтелектуальної свободи в цілому. У демократичному суспільстві свобода історика – це наша спільна свобода».

Утім, серйозно й науково розроблювана тематика місця історичної пам'яті в націєтворчих процесах також не втратила актуальності, вийшовши

на прикладний рівень досліджень форм, способів і методів її цілеспрямованого використання як інструменту національної консолідації. Відчуття спільної ідентичності підтримується за допомогою періодично повторюваних спеціальних ритуалів, що відтворюють спільне сакральне минуле. Ідеї щодо ролі місць пам'яті, колективних дійств (ритуалів), спільної символіки, заснованої на актуалізації історичної пам'яті, її триумфально-героїчних й травматично-трагічних аспектах, було плідно й цілеспрямовано використано в процесі формування наднаціональної ідентичності громадян країн – членів Європейського Союзу.

Сучасні розробники напряму memory studies активно застосовують когнітивний потенціал меморіальних досліджень до будь-якої проблематики мікро-, мезо- чи макrorівня: від регіональних проявів геноциду і девіації індивідуальної психіки до Голокосту й питань війни та миру в глобальній системі міжнародних відносин.

В Україні проблематикою історичної пам'яті займалися В. Артюх, Л. Буряк, В. Вашкевич, В. В'ятрович, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, А. Кудряченко, М. Михальченко, Л. Нагорна, В. Ткаченко, О. Трегуб, В. Солдатенко, Ю. Шаповал, О. Удод та інші історики, політологи, філософи, соціологи.

Серед різних напрямів меморіальних досліджень особливий інтерес з погляду нагальних потреб сучасної України викликають дослідження інструментальних можливостей політики пам'яті й використання державних і недержавних засобів з метою впливу на актуалізацію колективної пам'яті в напрямі посилення її конструктивного потенціалу в досягненні суспільної злагоди. Це зумовлено великим потенціалом політики пам'яті як інструменту формування й підтримки національної єдності й суспільної консолідації. Європейський і світовий досвід демонструє наявність широкої палітри форм, способів, «технологій» здійснення виваженої політики пам'яті, спрямованої на досягнення позитивного, історично прогресивного результату. До таких інструментів належать створення розгалуженої мережі різноманітних державних установ (інститутів, фондів, музеїв) для реалізації урядової стратегії у сфері історичної пам'яті; прийняття законів, спрямованих на реабілітацію жертв колишніх режимів і покарання винних у злочинах; широке використання засобів масової інформації і масової культури (кіно, музики) для актуалізації пам'яті, яка об'єднує різні етнокультурні та релігійні групи; відродження національних символів та обрядів і створення нових, спрямованих на коммеморацію знакових подій і постатей (встановлення свят і днів пам'яті, ритуалів ушанування видатних історичних постатей, використання державної і патріотичної символіки тощо).

1.2. Політика «подолання минулого» і ствердження історичної справедливості в національній пам'яті ФРН

У багатьох країнах, які у XX ст. перебували під владою тоталітарних режимів, тривають гострі дискусії, пов'язані з тим, чи потребує тоталітарне минуле подолання, й наскільки правомірно вести мову про «колективну

вину» всього народу за злочини минулого. Після Другої світової війни «подолання минулого» стало ключовим поняттям та багатовимірним процесом у західнонімецькому суспільстві. У повосенній Німеччині ця проблема набула характеру «осмислення минулого» (Vergangenheitsbewältigung) у спосіб, що передбачає формування висновків для сьогодення. Цей болісний процес розтягнувся на декілька десятиліть і пройшов ряд етапів, включно з приєднанням східнонімецьких земель до ФРН (1990 р.). При цьому визначальну роль відігравали обставини, за яких відбувався цей процес, та глибина осмислення минулого.

Хоча нацистський режим з його расовою мотивацією та ідеологічними засадами проіснував лише 12 років, за цей час нацистською ідеологією була просякнута вся система суспільних відносин. У Третьому рейху були й тверді прихильники інших ідеологічних настанов і культурних ціннісних орієнтацій. Утім, чимало противників режиму були вимушені емігрувати і змогли повернутися на батьківщину лише після повалення нацизму.

Поразки Німеччини в Першій та Другій світових війнах наочно продемонстрували хибність і руйнівний характер расової ідеології та великодержавних доктрин німецького «Особливого шляху» («Sonderweg») і «Натиску на Схід» («Drang nach Osten»), поширених після створення єдиної німецької держави 1871 р. Проте й після 1945 р. кінець нацистського режиму і самогубство Гітлера неоднозначно сприймалися багатьма верствами німецького суспільства.

Союзники по антигітлерівській коаліції здійснювали систему заходів з денацифікації окупованих територій. Були розпущені всі організації НСДАП. Її членам і функціонерам заборонялося обіймати державні посади. Протягом 1945 р. у чотирьох зонах окупації було заарештовано 270 тис. осіб з нацистським минулим. Для населення проводилися примусові екскурсії до колишніх концтаборів. Показовий характер мав і Нюрнберзький процес, який завершився стратою головних обвинувачених.

Утім, засудження лідерів нацизму ще не означало остаточної перемоги. Як свідчив професор Єнського університету Н. Фрай, «всі інші процеси, за винятком трибуналу над головними обвинуваченими, від самого початку настановувалися на реакцію ворожості (Abwehr) і протесту (Widerspruch)». «Денацифікація» передбачала ретельну процедуру перевірки всіх повнолітніх німців. Були сформовані спеціальні суди («Spruchkammern»), які визначали ступінь залучення людей до злочинів нацизму. Лише в західних зонах окупації ці суди до 1949 р. розглянули 3,6 млн справ. Згідно з опитуванням, проведеним у 1945-1946 рр. американським військовим командуванням, більше третини опитаних німців вважали націонал-соціалізм хорошою ідеєю, яка лише була погано реалізована.

Після повалення нацизму Німеччина вимушено стала на шлях не лише покарання злочинців, а й розвінчання історичних міфів та розвитку культури історичної пам'яті. З погляду історичної перспективи ключову роль у процесі осмислення минулого в 1945-1990 рр. зіграли дискусії як фахових істориків, так і провідних громадських діячів.

У контексті подолання минулого в Німеччині важливу роль відігравала так звана проблема «колективної вини» за злочини німецького керівництва за підтримки широких кіл суспільства. Першим цю проблему з усією гостротою поставив німецький філософ і громадський діяч Карл Ясперс. За його баченням, суспільство потребувало глибинного морального і духовного очищення, пов'язаного не тільки з покаранням винних за скоєні злочини, а й з принциповим внутрішнім оновленням людської свідомості. На рівні національної самосвідомості це потребувало виведення належних висновків із практики минулого. Ясперс був ініціатором суспільно-політичної дискусії, спрямованої на вироблення радикального підходу до тоталітарного минулого та способів його подолання. Написана ним 1946 р. праця «Питання про вину» (Die Schuldfrage) відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування оновленої самосвідомості німецької нації. Полемізуючи з М. Гайдеггером, який вважав воєнну поразку принизливою капітуляцією, придушенням німецьких культурних і політичних устремлінь, Ясперс тлумачив звільнення Німеччини за допомогою союзників як можливість духовного оновлення і політичного відродження нації. Він рішуче заперечував тезу про «колективну вину» німецького народу, вдаючись для обґрунтування своєї позиції до глибокого аналізу сутності і типологізації вини. Застосовувавши прийоми екзистенціальної філософії, Ясперс акцентував питання про моральну відповідальність людини за власні вчинки. Його теорія чотирьох типів вини протиставлялася концепції «колективної вини» німців. З погляду К. Ясперса, обов'язок кожного жителя Німеччини полягав у відмові від ілюзії власної благопристойності, початкової чесності та максимально неупередженої переоцінки свого минулого досвіду. Такий підхід вимагав щирого покаяння, яке є неодмінною передумовою духовного очищення і морального оздоровлення особистості. Загалом заслуга Ясперса полягає в тому, що в основу самосвідомості німецького народу було покладено почуття відповідальності та усвідомлення провини за злочини нацизму. Адже, на його думку, лише знання й збереження історичної пам'яті про минуле здатні запобігти його поверненню. Натомість супротивники К. Ясперса стверджували, що німецький народ не має спокутувати провини за злочини нацистського періоду, оскільки винуватцями війни були Гітлер і його найближче оточення. Такі закиди полегшували самовиправдання, відсторонення від історичної правди чи пряме заперечення злочинів нацизму.

З утворенням 1949 р. двох держав – ФРН та НДР – основні завдання щодо проведення політики «перевиховання» покладалися на їх уряди та суспільно-політичні системи. Непересічне значення мали рішення судів у західних окупаційних зонах та Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі. Вони який засудили 5025 осіб за військові злочини і злочини проти людяності та винесли 486 смертних вироків. Важливо, що Нюрнберзький трибунал, засудивши агресивну війну, дав їй не тільки морально-етичну, а й правову оцінку. Окрім визначення причетності до злочинів нацизму, згодом політика денацифікації була поширена на судове переслідування осіб, які публічно ставили під сумнів злочини нацизму у формі Голокосту.

У процесі подолання минулого у ФРН значну роль відігравали відновлені політичні партії – СДПН, керівництво якої повернулося з еміграції, та Християнсько-демократичний союз (ХДС), який очолив колишній бургомістр Кельна К. Аденауер. При Правлінні СДПН було створено спеціальну історичну комісію, покликану займатися відновленням історичної справедливості. Хоча до ХДС увійшла значна кількість колишніх державних чиновників, які перебували на посадах у роки нацизму, загалом лідируючі партії ФРН дотримувалися демократичних засад, зафіксованих у подальшому в Основному законі країни. Було досягнуто консенсусу стосовно невтручання політичних партій в історичні дослідження, в тому числі під час їх перебування при владі.

Утім, під час «холодної війни» у ФРН тенденція до відтворення історичної правди щодо Третього рейху пробивала собі дорогу доволі повільно, а потяг до забуття в перші повоєнні роки, навпаки, був надзвичайно потужним. Потреба в кваліфікованих кадрах управлінців і ослаблення вимог денацифікації у західних окупаційних зонах уможливили те, що важливі посади в державних органах обох частин Німеччини обійняли чиновники, які працювали в державному апараті за часів нацизму. Дискусія щодо критичного перегляду минулого пожвавилася в західнонімецькому суспільстві лише після студентських масових виступів кінця 1960 рр. та в період 1970–1980 рр., зокрема після промови Федерального президента Ріхарда фон Вайцзеккера у Бундестазі 1985 р., а також у добу після об'єднання Німеччини 1990 р.

У ФРН правляча партія ХДС і її голова, Федеральний канцлер К. Аденауер, визнаючи вину гітлерівського режиму, дистанціювалися від нацистської політики і в офіційному дискурсі відстоювали непричетність широкого загалу німців до злочинів нацистської верхівки та СС. Тому злочини Третього рейху впродовж 1950 рр. не вважалися складовою колективної пам'яті, а більшість німців згадувала про власні жертви і німецьких військових, які перебували у радянському полоні. Офіційне невизнання кордонів по Одеру – Нейсе і толерування дискурсу про страждання німців-вигнанців зі східних територій були важливою складовою наративу пам'яті про Другу світову війну.

Кардинальні зміни в історичній політиці розпочалися лише в 1960 рр., що було пов'язано з виходом на арену молодшої генерації німців, які не були пов'язані з нацизмом. Уособленням нового підходу до політики подолання минулого стало уклінне вибачення В. Брандта у Варшаві за злочини нацизму, що викликало неоднозначне ставлення у ФРН та за її межами.

За канцлерства Г. Коля в підході до переосмислення минулого переважав підхід, за яким нацистське минуле і його злочини не повинні домінувати в історичній пам'яті німців. І лише Федеральний президент Ріхард фон Вайцзеккер уперше 1985 р. ввів у політичний дискурс положення, що 1945 рік був не лише поразкою, а й звільненням Німеччини від нацизму.

Об'єднання Німеччини сприяло посиленню уваги до політики подолання тоталітарного минулого, в тому числі й тоталітарного режиму в колишній НДР. На противагу крайнім правим, які ще з 1970 рр. заперечували

Голокост, було прийнято низку законодавчих актів (1985, 1992, 2002 та 2005 рр.), що передбачали правову відповідальність за такі твердження.

У возз'єднаній Німеччині питанням подолання тоталітарного минулого, політиці пам'яті приділяється значна увага. Це стосується формування відповідного національного нарративу пам'яті, відповідного історичного дискурсу та розвитку музейної справи (мережа установ «Топографія терору» часів Третього рейху) тощо. Сучасний етап подолання тоталітарного минулого продовжується. Йому, як і раніше, притаманні не менш гострі дискусії, полеміка політичних діячів та глибоке вивчення документів повоєнних десятиліть. У 2005 р. Й. Фішер доручив комісії істориків дослідити питання стосовно нацистського минулого дипломатичного корпусу. Як з'ясувалося, більшість повоєнного штату МЗС ФРН працювала в державних структурах за часів нацизму (40% співробітників МЗС ФРН складала колишні члени НСДАП, а серед керівного складу відомства колишні становили 66%). Зовнішньополітичне відомство Західної Німеччини допомагало колишнім нацистам уникати відповідальності. За ініціативи міністра внутрішніх справ ФРН Т. де Мезьєра в його відомстві теж було розпочато аналогічну перевірку.

Загальними наслідками подолання тоталітарного минулого у ФРН стали формальний розрив з нацизмом, перегляд спадщини комуністичного правління в НДР, утвердження демократичних цінностей і нової політичної культури.

Переоцінка історичної спадщини тісно пов'язана з формуванням музейних експозицій, що мають значні просвітницьку і виховну функції. У цьому контексті відчутні зміни відбувалися у ФРН напередодні 60-ї річниці капітуляції Німеччини у 2005 р. За підтримки держави були споруджені «Пам'ятник вбитим євреям Європи», «Меморіал сінті та ромам», Меморіальний музей «Топографія терору», а також відкрито Єврейський музей, який презентує документальні матеріали про злочини Третього рейху.

Після тривалих дискусій про доцільність обтяження нових поколінь німців почуттям вини за нацистські злочини, у травні 2005 р. поблизу Рейхстагу було споруджено Центральний меморіал пам'яті євреїв Європи, які загинули в часи націонал-соціалізму. Композиція меморіалу складається з 2711 бетонних стел, між якими розташовано підземний центр інформації (виставку фотографій з родинних архівів жертв Голокосту). Увіковічення пам'яті про жертви нацизму має за мету постійне нагадування про злочини проти людства й запобігання їх проявам у майбутньому.

Засудження злочинів і відновлення історичної правди мають принципове значення для подолання психічних і ментальних травм у суспільній свідомості, адже примирення і порозуміння можливі лише в такому соціальному кліматі, в якому жертви мають право на політичне і юридичне опрацювання несправедливості.

Окрім суто ментального переходу, позначеного формуванням нової правової і політичної культури, в подоланні наслідків минулого залишилося чимало не вирішених питань, у тому числі пов'язаних з наслідками злочинів нацизму в культурній сфері. Залишається актуальною проблема повернення,

захисту і подальшого збереження культурних цінностей, викрадених націонал-соціалістами під час подій Другої світової війни. Адже з 1933 по 1945 рр. в Європі нацистами було викрадено 600 тис. творів мистецтва, із них 200 тис. – у Німеччині та Австрії, 100 тис. у Західній Європі, і 300 тис. у Східній Європі. Близько 100 тис. екземплярів ідентифікованих творів мистецтва донині не повернуті законним власникам.

У культурній сфері суттєве значення й досі зберігають кілька напрямів, пов'язаних з відновленням порушених майнових прав, незаконним переміщенням культурних цінностей та навіть реабілітацією окремих мистецьких напрямів. У цьому сенсі доцільно відзначити відновлення права нащадків єврейських родин на повернення втраченої власності, включаючи твори мистецтва. З 1990 р. спадкоємці репресованих за часів нацизму єврейських родин дістали право на відшкодування втраченого майна. Відповідальним за це є Федеральне відомство центральних служб та невіршених питань власності (BADV), питань про землю, чи про твори мистецтва.

Інший важливий напрям стосується викраденого і «трофейного», мистецтва. У сучасному німецькому історичному дискурсі існує низка термінів, які базуються на схожих, у той же час різних історичних подіях. Так, термін «викрадене мистецтво» стосується предметів культури, вилучених в умовах переслідування осіб за расовими, релігійними і політичними ознаками. «Трофейне мистецтво» – це предмети мистецтва, незаконно вивезені окупантами в умовах війни. Поряд із цим термін «викрадені нацистами твори мистецтва» («nazi looted art») охоплює як поняття військового «трофейного мистецтва», так і відчуження об'єктів мистецтва державними структурами нацистської Німеччини у населення своєї держави і державних зібрань (у випадку так званого «дегенеративного мистецтва» модерністських напрямів). Загалом такі дії були визначені Лондонською хартією міжнародного військового трибуналу 1945 р. як «Злочини проти людяності».

Твори мистецтва, викрадені під час війни, становлять складові національної пам'яті різних народів. Значна їх кількість і досі не повернута законним власникам. Багато з європейських музеїв дотепер не наважуються з'ясувати походження багатьох експонатів, хоча Вашингтонська угода 1998 р. містить відповідні зобов'язання. У Німеччині лише 285 музеїв із 6000 визнали готовність провести детальне дослідження походження музейних експонатів.

Серед позитивних тенденцій слід відзначити, що держави-члени ЄС та деякі інші країни застосовують практику створення каталогів національних скарбів й ухвалюють правила повернення культурних цінностей, вивезених незаконним шляхом. У контексті відновлення справедливості у сфері культурної спадщини видається доцільним створення фонду викрадених творів мистецтва (за аналогією з фондом відшкодувань німецької економіки для примусових робітників).

Визнаючи важливість історичної пам'яті у формуванні суспільної свідомості та традицій громадянського суспільства, доцільно нагадати, що в країнах Європи національна пам'ять конструювалася зазвичай без урахування відповідних інтенцій у державах-сусідах. Адже те, що в одній країні могло святкуватися і прославлялося, в іншій розглядалося як чинник поразки чи приниження. Ці зауваження повною мірою стосуються формування національної пам'яті в сучасній Німеччині. При цьому, оскільки в повоєнний період концепція німецької історії формувалася в межах європейського інтеграційного проекту, її конфліктні ознаки були суттєво пом'якшені з урахуванням узгоджених, спільних підходів, компромісного тлумачення складних історичних подій та переосмислення травматичних сторінок історичного минулого.

1.3. Концепція історичної пам'яті у Великій Британії

Головні атрибути британської концепції історичної пам'яті становлять інститут конституційної монархії, історично зумовлений територіальний устрій та статус розвиненої держави з тривалою імперською традицією. Досягнення в економічній, суспільній, військовій сферах вважаються похідними від забезпечення консенсусу в суспільстві, який становить підґрунтя національної єдності. У повсякденному житті суттєва увага приділяється збереженню і поглибленню історичної пам'яті на локальному та національному рівнях.

Політика історичної пам'яті втілюється у формі збереження й популяризації національної спадщини та культури. Важливу роль відіграють історичні традиції і ритуали, які об'єднують громадян і консолідують суспільство. Інститут монархії відіграє принципову консолідуючу роль. Адже король (королева) є главою держави та її збройних сил, що може оголошувати чи закінчувати війну. Король є главою Церкви Англії, очолює Співдружність та виконує повсякденні державні функції. Монарх представляє націю у дні скорботи чи національних свят, як-от у День пам'яті, коли вшановують британців, загиблих у минулих війнах.

Серед урочистих церемоній провідне значення має відкриття сесії парламенту, де король (королева) у своїй тронній промові оголошує програму дій уряду. Серед меморіальних заходів консолідуючий характер має церемонія увічнення пам'яті загиблих у Першій світовій війні яка синхронно відзначається 11 листопада урядами Великої Британії, Франції та США. У цей день у Лондоні щорічно відбувається церемонія покладання вінків до Кенотафу («порожньої могили») – символічного пам'ятнику, що увічнює пам'ять загиблих. У зв'язку з Днем пам'яті проводяться тематичні заходи і музичні фестивалі. У марафонах і спортивних змаганнях беруть участь ветерани сучасних війн і цивільні.

Прикладом серйозного ставлення до політики пам'яті та значення в ній ритуалів може слугувати відзначення у Великій Британії сторіччя Першої світової війни. До підготовки урочистих заходів залучаються міністерства і відомства, національні фонди та громадські організації. У Лондоні біля

Тауера було встановлено велику інсталяцію в пам'ять про загиблих у Першій світовій війні, що складається з 888246 керамічних маків – відповідно до кількості військових з Об'єднаного Королівства та країн Співдружності, що загинули в роки Першої світової війни.

Велике значення в країні надається створенню воєнних музеїв. З-поміж іншого, у фондах Імперського воєнного музею зберігаються матеріали Нюрнберзького процесу над воєнними злочинцями. Великий обсяг матеріалів стосується воєнної пропаганди, включаючи видання Воєнного офісу та Міністерства інформації. При музеях є магазини, де можна придбати книги, буклети, моделі воєнної техніки, предмети воєнного побуту тощо, все, що сприяє актуалізації історичної пам'яті.

Урочисті події використовуються як стимули для популяризації національної історичної спадщини. Виділяються кошти на ремонт історичних пам'яток та церков, оцифрування музейних експозицій та бібліотечних фондів. Стародавні собори шануються не тільки як пам'ятки архітектури, а й як духовні символи, що об'єднують локальні спільноти.

До сторіччя Першої світової війни Британська телерадіокомпанія Бі-Бі-Сі організувала розрахований на 2500 годин ефірного мовлення масштабний проект (2014-2018 рр.). У 2015 р. телеканал BBC-1 провів показ документального серіалу «Британська велика війна», а також двох великих художніх серіалів, присвячених Першій світовій війні. На радіо і ТБ була організована серія передач про події та причини, що спонукали Британію вступити в цю війну, а також про життя тогочасного суспільства, особисті історії про долі сучасників подій тощо. До збереження історичної пам'яті широко залучається громадськість, що знаходить прояв у проведенні різних громадських обговорень, слухань, конкурсів.

Загалом концепція політики пам'яті Великої Британії сполучає в собі традиційні і нові ритуали, події, перформанси, вистави, шоу, інші креативні винаходи, покликані сприяти зміцненню консенсусу в суспільстві. Приклад Великої Британії доводить, що розвиток політики пам'яті – це безперервний, системний, комплексний і масштабний процес.

1.4. Консолідуєчий потенціал політики пам'яті в Скандинавських країнах

Для Норвегії та Данії спогади про події Другої світової війни мали певні спільні риси, пов'язані з військовою поразкою, окупацією та подальшим визволенням. Цей досвід був позначений втратами і приниженням, а колективна пам'ять про події воєнних років залишила глибокий відбиток у колективній пам'яті народів обох країн, які на відміну від Швеції зазнали іноземної окупації.

У повоєнний період уряди Норвегії та Данії використовували досвід руху опору як символ політики національного відродження. В обох країнах рух опору був спрямований на об'єднання нації заради спільної мети перемоги над нацизмом. На відміну від Данії і Норвегії, які стали жертвами агресії з боку Німеччини, Швеція дотримувалася політики нейтралітету. У Данії День визволення відзначається 5 травня, у Норвегії – 8 травня. Попри те, що Швеція не брала участі у війні, вона все одно символічно відзначає звільнення Скандинавії від нацистів 7 травня у формі неофіційного «Дня миру» (Fredsdagen).

Одним із важливих елементів формування політики пам'яті в Норвегії та Данії є музеї та виставки – Музей норвезького опору та Музей данської боротьби за свободу 1940-1945 рр. Основною функцією цих музеїв було відновлення національної ідентичності після періоду окупації під час війни. Музеї також виступають як меморіали, де проводяться урочисті заходи, присвячені вшануванню бійців руху опору, які загинули чи були страчені в період окупації. У Данії та Норвегії музеї відіграють важливу роль у формуванні та збереженні політики пам'яті. У Данії Музей свободи приділяє значну увагу історії руху опору з акцентом переважно на двох останніх роках війни. Експозиція музею має довести данцям та іноземцям, що держава справедливо включена до країн, які боролись з нацизмом.

Важливою складовою реалізації політики пам'яті в скандинавських країнах є заходи, присвячені закінченню війни. У скандинавських державах, як і в інших країнах Європи, «Дні пам'яті» вважаються важливим елементом зміцнення групових ідентичностей і центральним компонентом колективної пам'яті.

Перші масштабні урочистості в Норвегії було проведено в 1955 р. з нагоди 10-річчя визволення країни. Кожні наступні п'ять років такі святкування ставали все масштабнішими. Найбільш масові урочистості проходили в Норвегії у 1995 р. у зв'язку з 50-річчям завершення Другої світової війни. Святкування 60-ї річниці звільнення Норвегії від нацизму (2005 р.) співпало зі сторіччям мирного розірвання унії між Норвегією та Швецією. Цій події була присвячена велика кількість спеціальних виставок, лекцій та телевізійних програм. Відтоді ювілеї історичних подій 1905 р. і 1945 р. відзначаються в Норвегії як дати створення та відновлення незалежності країни, а їх святкування є беззаперечним елементом у реалізації політики пам'яті. У 2010 р. формат урочистостей у Норвегії було змінено і

запропоновано відзначати день завершення Другої світової війни як свято ветеранів усіх війн.

На відміну від Норвегії, яка в 1940 р. була одним із театрів Другої світової війни, Данія капітулювала через декілька годин після початку вторгнення. Ця «коротка війна» стала згодом сприйматися як гірка сторінка історії. У 1970 рр. у Данії, як і в Норвегії, спостерігалася певна ревізія ранньої повоєнної історіографії, однак лише в 1990 рр. у домінуючій парадигмі відбулися зміни, позначені переходом від аналізу подій війни до вивчення пам'яті про тогочасні події. Реалізація політики пам'яті була спрямована на подолання почуття провини за поразку у війні та співпрацю частини політичних кіл з нацистським режимом. Основна увага традиційно зосереджувалася на русі опору та його героях, яких вшановували у повоєнний період. Урочистості з нагоди завершення Другої світової війни та вшанування ветеранів стали одним із виразників політики пам'яті в обох скандинавських державах.

Невід'ємною складовою політики пам'яті у Данії, як і в Норвегії, є урочистості пов'язані із завершенням Другої світової війни. У перше повоєнне десятиліття завершення війни відзначали лише ветеранські спілки, асоціації та клуби. Натомість 20-річчя звільнення Данії від нацистської окупації (1965 р.) було позначено заходами загальнонаціонального характеру для того, щоб молодь усвідомлювала зв'язок з історичним досвідом власного народу. Святування 50-річчя перемоги та закінчення Другої світової війни (1995 р.) в Данії мало загальнонаціональний характер і супроводжувалося поєднанням урочистих заходів з освітніми програмами.

На противагу Данії та Норвегії, у Швеції політика пам'яті щодо подій періоду Другої світової війни має значну специфіку, пов'язану з досвідом шведського нейтралітету. Для Швеції властива модель історичної пам'яті ліберального типу, що відкидає принцип «колективної провини». Впродовж тривалого часу увага до подій Другої світової війни була пов'язана з організацією дослідницьких проєктів, тематичних конференцій («Військовий досвід, самотність та національна ідентичність», 1995 р.) та створенням музейних експозицій. У 2000 р. Шведська дослідницька рада за ініціативи уряду Швеції започаткувала проєкт «Відносини Швеції з нацизмом, нацистською Німеччиною та Голокостом». У 2000 р. прем'єр-міністр Й. Перссон ініціював проведення Стокгольмської конференції, що прийняла декларацію Міжнародного союзу пам'яті жертв Голокосту – міжурядової організації, яка опікується збереженням пам'яті про Голокост.

У Швеції важливий напрям формування політики пам'яті становить музейна справа. Серед найбільш значимих музейних експозицій доцільно згадати Музей армії (містить експозицію «Війна і мир у XX столітті», що включає «Кімнату Рауля Валленберга» – шведського дипломата, який у часи Другої світової війни врятував життя десятків тисяч угорських євреїв, та Шведський історичний музей. Експозиція XX ст. містить перелік найбільш трагічних подій XX ст. – від нацистських концтаборів до бомбардувань американською авіацією В'єтнаму. Показними прикладами реалізації

політики пам'яті у Швеції є Меморіал Голокосту у Стокгольмі, створений за ініціативи єврейської громади й за допомоги шведської влади, та Єврейський музей у Стокгольмі.

Загалом проведення пам'ятних заходів, пов'язаних з періодом Другої світової війни та Голокостом, почалось у Швеції пізніше, ніж в інших європейських країнах, включаючи скандинавські, що було зумовлено специфікою історичної традиції країни. Завдяки політиці нейтралітету Швеція не брала участі в Першій та Другій світових війнах. Утім, з початку 1990-х рр. тлумачення ролі шведського нейтралітету зазнало певного критичного переосмислення в контексті ухиляння урядових кіл країни від протидії злочинам нацизму під час війни.

РОЗДІЛ II

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН У ПРОЦЕСАХ НАЦІЄТВОРЕННЯ

2.1. Політика пам'яті в країнах Вишеградської четвірки: історична спадщина, спільні засади й національні особливості

Реалізуювши євроінтеграційну та євроатлантичну стратегію з набуття членства в ЄС і НАТО, країни Вишеградської четвірки (В4) змогли швидко адаптуватися до нових викликів та реалій рубежу ХХ – ХХІ ст. Розпад СРСР, Югославії, об'єднання Німеччини і повалення комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі актуалізували роль пам'яті як одного з ключових елементів трансформації політичних систем у країнах перехідного постсоціалістичного суспільства.

Для України врахування досвіду найближчих сусідів з подолання наслідків тоталітаризму є нагальним і невідкладним завданням. Адже використані російською пропагандою суперечності лежать у площині не раціонального, а ментального, насадженого способу мислення, який витіснив у деяких регіонах України власну національну ідентичність. Практика «розлучення з комунізмом» країн В4 демонструє способи, якими може скористатися Україна у вирішенні подібних проблем.

На час мирного «розлучення» в 1993 р. Чехія і Словаччина мали багатолітній досвід перебування чехів та словаків у складі інших держав і порівняно незначний – у спільній державі. Після Оксамитової революції і мирного розпаду Чехословаччини обидві нові держави постали перед необхідністю дати належну оцінку минулому і створити нові моделі спільної пам'яті.

Стрімкі геополітичні зміни, які відбулися в регіоні після повалення комуністичних режимів, підсилили значення історичної пам'яті як однієї із заповорок переходу до ліберального посттоталітарного суспільства. Чехи і словаки не піддають сумніву позитивний для національного розвитку обох народів ефект здобуття незалежності в 1918 р. після 300-літнього перебування у складі монархії Габсбургів. Разом із тим остання розглядається не як реакційна «тюрма народів» (подібно до Російської імперії та СРСР), а як досить ліберальна й цивілізована на свій час держава, яка за час існування багато чого дала своїм чеським і словацьким підданам – і в сенсі сприяння утвердженню національної самоідентифікації обох народів, і з погляду їх бурхливого соціально-економічного й культурного розвитку в ХVІІІ-ХІХ ст.

Важливе місце в історичній спадщині чехів і словаків посідає перша Чехословацька республіка 1918 р. Її значення, вочевидь, більш важливе для словаків, аніж для чехів, які мали довшу традицію державного будівництва. Для словаків це був фактично перший досвід самостійництва (у спільному з чехами державному утворенні) після багатолітнього перебування в угорському полоні. У подальшому (в 1939-1989 рр.) чехи і словаки знаходилися під впливом двох тоталітарних режимів – націонал-

соціалістичного та комуністичного. З 1989 р., після майже 45-річного панування комуністів, спільна на той час держава чехів і словаків вступила у період переходу від планово-адміністративного до ринкового суспільства і подолання наслідків комуністичного режиму в усіх сферах суспільного життя.

Договірний процес цивілізованого «розлучення» Чехії і Словаччини тривав усього півроку. Важливим напрямом просування шляхом до ЄС і НАТО вважалася декомунізація, що потребувала виключення комунізму з суспільних процесів. Модель суспільної трансформації у Чехословаччині дістала назву «перехідного правосуддя». Оновлення суспільної пам'яті у Чехії та Словаччині розглядалось як один із засобів побудови демократичного, відкритого суспільства, ринкової економіки та інтеграції в ЄС. Процеси, пов'язані з трансформацією суспільної пам'яті, дістали назву «декомунізації» та «політики пам'яті».

Відмова від комуністичного минулого й утвердження історичної пам'яті європейського типу вимагали відновлення історичної справедливості по відношенню до жертв комуністичного режиму, проведення люстрації, притягнення до кримінальної відповідальності партійних функціонерів і злочинців. Необхідність люстрації аргументувалася тим, що нові демократії були слабкими, й тому люди, які уособлювали колишній режим, мали бути виключені з публічного життя та урядування.

Для здійснення декомунізації у Чехії та Словаччині було внесено зміни до системи правосуддя, які на законодавчому рівні закріплювали засудження злочинів комуністичного режиму. Здійснювалася люстрація колишніх компартійних діячів, функціонерів та агентів спецслужб. У 1991 р. було прийнято закон «Про незаконність комуністичного режиму», яким було засуджено діяльність Компартії Чехословаччини, її керівництва та членів за методи здійснення влади в період 1948-1989 рр. Чітка правова оцінка діяльності комуністичного режиму, що міститься в документах обох держав (актах парламенту, законах, резолюціях тощо), мала вагоме значення. Так, комуністичний режим трактується як кримінальний (Чехія) та окупаційний (Словаччина), такий, що сприяв руйнуванню традиційних європейських цінностей (Чехія), застосовував репресії проти власних громадян, виносив смертні вироки, інсценував судові процеси (Чехія).

Тим же законом 1991 р. регламентувалися правила політичного очищення влади від комуністів і їх впливу на суспільство, включно з заборонаю колишнім партійним функціонерам обіймати будь-які важливі державні посади. Процедури люстрації піддавалися всі державні службовці, які обіймали певні державні посади або які на них претендували. Утім, починаючи з 1994 р. у Словаччині закон 1991 р. практично перестав виконуватися, а в Чехії унаслідок дефіциту управлінських кадрів проти його імплементації виступило також чимало громадян, включно з президентом В. Гавелом. Однак права більшість у чеському парламенті подолала президентське вето і продовжила термін дії закону до кінця 2000 р.

У Чехії люстраційні закони стали одними з найсуворіших серед країн колишнього соціалістичного табору. Відсутність можливості брати участь у політичному житті країни, державному управлінні, обіймати академічні та керівні посади у державних підприємствах та акціонерних товариствах стали важливим етапом у подоланні комунізму.

У Словаччині в 1990-х рр. ліве керівництво країни проводило декомунізацію в пом'якшеному режимі, однак у березні 1996 р. словацький парламент прийняв закон «Про аморальність та незаконність комуністичного режиму», який продовжив термін дії обмежень проти колишніх партійних функціонерів.

Характерною рисою нової моделі пам'яті, яка сформувалася в Чехії та Словаччині, стали ідеї відновлення справедливості та компенсації жертвам репресивних режимів (матеріальної та символічної).

В Угорщині процес декомунізації мав поміркований характер. З 1988 р. після зміщення з посади генерального секретаря Комуністичної партії Яноша Кадара в країні розпочалися повільні, але незворотні демократичні процеси. У 1991 р. було прийнято й закон про люстрацію, яка передбачала скасування строку давності для політичних вбивств у період з 1944 до 1990 рр. Нові норми права не передбачали кримінальної відповідальності за заперечення Голокосту або пропаганду тоталітарних режимів, а застосування відповідних норм вважалося порушенням принципу свободи слова. З другого боку, важливою символічною ознакою декомунізації стало проголошення 23-го жовтня – дня початку революції 1956 р. – національним святом, яке замінило відзначення 7 листопада. На тлі відсутності спеціального закону про символи тоталітарних режимів місцеві громади на свій розсуд вирішували перейменування вулиць і площ та встановлення чи знесення пам'ятників.

На початку 2010 р. в Угорщині прем'єр-міністром В. Орбаном було ініційовано другу хвилю декомунізації, яка передбачала вилучення з публічного простору великого списку історичних осіб, включно з популярними діячами науки і культури. Натомість заборона не поширювалася на деяких представників старого режиму.

Дещо інакше розгорталося становлення політики пам'яті у Польщі. На тлі доволі млявого процесу декомунізації тут апробовувалися різні механізми формування політики пам'яті. Сама декомунізація мала відносно м'який характер. Після розсекречення списків осіб, які працювали на спецслужби, виявилось, що в них були й відомі представники посткомуністичної влади, які вимушено співпрацювали з режимом. У підсумку засудженню підлягали лише ті, хто намагався приховати своє минуле, а люстраційний процес перетворився на пошук донощиків.

У Польщі чітко простежувалося прагнення покласти історичну політику в основу ідеології державного будівництва. Нова польська політична еліта спрямували свої зусилля на відмежування від історичного впливу Росії та СРСР. Інституційний спосіб формування національної пам'яті в Польщі тісно пов'язаний із заснуванням 18 грудня 1998 р. Інституту національної пам'яті на основі створеної раніше Комісії з переслідування злочинів проти

польського народу. Завданнями цієї установи вважаються: дослідження документів органів державної безпеки з 22 липня 1944 р. до 31 липня 1990 р., розслідування злочинів нацистського та комуністичного режимів, розшук місць поховань людей, які загинули в боях за незалежність Польщі. Інститут проводить заходи, пов'язані з відзначенням подій, визначенням місць, героїв і антигероїв в історії польського народу.

Ідеологія польського політичного істеблішменту ґрунтується на багато в чому спірних з погляду історичної науки і міжнародного права твердженнях про «радянську окупацію» та «анексію» польських територій і міфологізованому образі учасників т. зв. руху «Національного опору» (вважається, що його учасники боролися з комуністичною владою та українськими націоналістами аж до середини 1950 рр.). Вказані історичні наративи отримали закріплення в низці офіційних документів. У виборі історичних стереотипів, що формують історичну свідомість, нова польська еліта зробила акцент на профілюванні складних періодів спільного з Росією та Україною минулого. Йдеться про поглиблення конфлікту історичних пам'ятей на основі діаметрального сприйняття польської, російської та української сторін.

На сучасному етапі політика історичної пам'яті, яку проводять урядові кола Польщі, виявляє дедалі більше зростання політичного складника. Історична політика була одним з основних лозунгів передвиборчої кампанії правлячої партії «Право і справедливість». З часу її приходу до влади (2015 р.) політика пам'яті обіймає одне з пріоритетних місць у внутрішній та зовнішній політиці Польщі й використовується як інструмент формування національної ідентичності поляків. Закон про Інститут національної пам'яті (1998 р., з доповненнями 2018 р.) запровадив кримінальну відповідальність за заперечення злочинів нацизму і комунізму проти поляків. Лише за період 2000-2008 рр. на цій підставі було порушено 230 справ проти 355 осіб, що завершилися 228 вироками. Ухвалено низку меморіальних законів та нормативних актів щодо відзначення на державному рівні ювілеїв значущих подій. У 2016 р. в Польщі було створено 15 нових музеїв, серед яких Польський історичний музей та Музей Юзефа Пілсудського. З метою посилення в політиці пам'яті символічної складової здійснено перегляд календаря пам'ятних дат. До реалізації нової політики національної пам'яті залучаються різні державні установи – міністерства оборони, закордонних справ, національної освіти та культури.

Відмова від комуністичного спадку стала спільною ознакою політики пам'яті для всіх країн Вишеградської групи. У постсоціалістичний період політика історичної пам'яті в Чехії та Словаччині сприяла ефективному формуванню нової суспільної свідомості на основі обструкції і засудження комуністичного режиму та його злочинів. Приклад Чехії демонструє найбільш вдале застосовування правового інструментарію політики пам'яті в подоланні наслідків тоталітаризму. В прикладному сенсі застосування інструменту люстрації було спрямовано на перешкоджання відтворенню тоталітарних практик у той чи той спосіб. Політику пам'яті Чехії і

Словаччини характеризує її переважна «внутрішня» спрямованість: орієнтація на відродження власного історичного шляху без спроб перенесення суперечностей у зовнішньополітичну площину.

Прикметною ознакою угорської політики пам'яті є її стихійність до символічного перекодування публічного простору і закріплення ідеологічного реваншу над політичними опонентами поряд із активізацією втручання у внутрішні справи сусідніх країн під гаслами державної підтримки угорських етнічних меншин.

Відмінною ознакою політики пам'яті у сучасній Польщі стало її перетворення на інструмент зовнішньополітичного характеру. На державному рівні цілі та зміст політики «історичної пам'яті» Польщі закріплено в низці законодавчих актів та нормативних документів. Новітні підходи та концепції зорієнтовані на довгострокове формування колективної суспільної свідомості, політизацію історії, створення передумов компрометації внутрішньополітичних супротивників задля контролю настроїв електорату і використання політики пам'яті як специфічної технології під час виборчих кампаній.

2.2. Архітектура простору пам'яті: сучасний підхід у Республіці Польща

У сучасній політичній практиці «історична пам'ять» активно використовується правлячими елітами різних країн для мобілізації суспільства, утримання влади та реалізації зовнішньополітичних цілей. Історичні образи та інтерпретації (як позитивні, так і негативні) особливо затребувані в періоди політичних трансформацій, коли вони беруться на озброєння для моделювання та затвердження нових образів національної і державної ідентичності.

У сучасних політичних реаліях історична пам'ять моделюється залежно від інтересів і завдань різних політичних груп, що формують варіанти інтерпретації минулого, через які пам'ять проникає в традицію. Прагнення покласти історію в основу ідеології, державного будівництва і формування політичних інститутів особливо чітко простежується на прикладі сучасної Польщі.

Реальний суверенітет, який Польща отримала в результаті розпаду соціалістичного блоку, мобілізував суспільні зусилля для легітимації влади, моделювання національної історичної свідомості, створення образів національних героїв і ворогів. Оскільки нетривалий досвід самостійного розвитку в 1918-1939 рр. виявився втраченим післявоєнними поколіннями, нова польська політична еліта спрямувала свої зусилля на тотальне заперечення періоду комуністичного минулого, духовним і правовим спадкоємцем якого оголошено Росію. Таким чином, було вирішено питання персоніфікації історичного ворога. Задекларувавши демократичний вибір державного розвитку і відмовившись від ідеократичних установок часів СРСР, у тому числі щодо історичної науки та історії в цілому, нові політичні

еліти Польщі стали на шлях жорсткої ідеологізації суспільної свідомості, викорінювання будь-якого інакомислення в питаннях трактування історії.

Зміст самого терміну «історична політика» передбачає наявність таких її складників, як намагання певних політичних сил використати владу для встановлення єдино правильних історичних орієнтирів і взагалі застосування владних важелів для утвердження в колективній історичній свідомості певних ідеологем та кліше. Концепція «історичної політики» з'явилась у Західній Німеччині у зв'язку з поняттям «подолання минулого». У дискусії німецьких істориків у 1986-1987 рр. стосовно здійснених нацистами злочинів у часи Третього Рейху було використано нове поняття політики «історичної пам'яті», що розглядалась як можливість впливу історичних інтерпретацій на політичні дебати. Нині цей термін широко застосовують у Польщі, хоча в науковій літературі й досі триває дискусія щодо його коректної дефініції.

Політика історичної пам'яті є певною мірою селекцією минулого, діями держави з формування у громадськості певних ціннісних пріоритетів щодо нього. Д. Гавін, один з перших польських дослідників історичної пам'яті, який звернув увагу на взаємозв'язок між нею та політикою, стверджує, що всім суспільствам властива інтерпретація минулого задля досягнення певних політичних цілей.

О. Міллер наголошує на тому, що політика «історичної пам'яті» – це якісно нове, набагато інтенсивніше втручання в трактування історії, здійснюване тією частиною політичної еліти, яка контролює владу на даний момент, для боротьби з внутрішньою опозицією й для досягнення певних цілей у справі «націєтворення», а також для отримання певних переваг у міжнародних відносинах.

З цього випливає, що предметом політики «історичної пам'яті» є встановлення державних свят, ритуалів, патріотичних обрядів, визначення місць національної пам'яті, присудження відзнак, упорядкування назв вулиць згідно певній символічній картині світу. Охоплюється нею і увесь комплекс музейної та меморіальної політики та процеси коммеморації. Це певною мірою політика по відношенню до історії і пам'яті.

У політиці історичної пам'яті відображається досвід суспільства, актуальний стан його базових інститутів, його соціально-політична структура, співвідношення суспільних сил, переконання та оцінки державно-політичних лідерів. Політика історичної пам'яті не завжди має характер прямої маніпуляції, але завжди задає певну модель минулого («нав'язана пам'ять» і «дозволена історія»). Нав'язана пам'ять – це офіційна пам'ять, яку вивчають за допомогою примусового запам'ятовування, офіційно визнаного стандарту ідентичності та спеціально створеного комплексу меморіальних церемоній (ритуалів, міфів, дат, пам'ятників).

Загалом розмаїття існуючих тлумачень поняття політики «історичної пам'яті» можна систематизувати згідно таких основних підходів:

- ціннісний підхід, представники якого політику пам'яті визначають як різні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної

пам'яті; як свідому стратегію проектування образів минулого у планах на майбутнє; як публічний простір діалогу суспільних сил та істориків;

- конструктивістський підхід, що тлумачить політику «історичної пам'яті» як нав'язану пам'ять і дозволену історію; як створення критеріїв для відбору тих історичних подій, які варто зберігати у пам'яті, і тих, які потрібно з неї «стерти»; як символічний ресурс, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт.

Отже, політика «історичної пам'яті» – це політика держави, міжнародних організацій, політичних партій, громадських об'єднань і рухів, окремих політичних лідерів та громадських діячів у сфері конструювання спільних уявлень та оцінок про минуле.

У європейських країнах вироблено значний арсенал механізмів формування та підтримування державної політики у сфері історичної пам'яті. Деякі країни Європейського Союзу широко використовують інституційний механізм, коли функції держави у формуванні та підтриманні політики пам'яті з окремих, найбільш фундаментальних питань покладаються на спеціально створені установи. Яскравими прикладами є Інститути національної пам'яті або інші аналогічні за функціями установи, що існують в багатьох країнах Європи. Також у державі може існувати закон або історичний календар, яким визначається на державному рівні перелік найважливіших віх історії держави. Сукупність здійснених на державному рівні окремих подій, вшанування пам'яті чи відзначення ювілеїв у комплексі також становлять певну «карту» загальнодержавної пам'яті.

У Республіці Польща інституційний спосіб формування національної пам'яті пов'язаний з заснуванням певних профільованих установ, включно зі створенням Інституту національної пам'яті – Комісії з переслідування злочинів проти польського народу. Не менш активно були задіяні і такі напрями, як встановлення нового переліку святкових (вихідних) днів у прив'язці до головних історичних подій та прийняття окремих нормативних документів щодо відзначення на державному рівні історичних подій та вшанування окремих постатей.

У методологічному сенсі нові польські еліти спочатку зробили ставку на профілювання складних періодів спільного з Росією та Україною минулого. Процес моделювання історичної свідомості в сучасній Польщі на початковому етапі проходив без участі широкої громадськості, що залишало поза увагою конфліктний дискурс з питань історії. У реальності ж ситуація відбивала поглиблення рід від року найгострішого конфлікту історичних пам'ятей на основі протиставлення польського підходу і російській, і українській концепціям історичного минулого. Цей підхід стосувався антагоністичного тлумачення причин і підсумків Другої світової війни, образів переможців і жертв, героїв і злочинців війни.

Переглянута концепція історії застосовується урядовими колами Польщі не лише для внутрішнього вжитку, а й для перегляду міжнародних відносин. Польські уряди домоглися того, що змодельований образ польської держави

як жертви «радянської та німецької окупації», а також наратив про рівну відповідальність нацистської Німеччини і СРСР перед європейськими народами отримали підтримку правоконсервативних сил на Заході. За таким наративом відсувається на другий план відповідальність самих поневолених народів за жорстокі злочини, що творилися на їх територіях. Польська концепція історичної пам'яті дістала відображення в документах міжнародних організацій, зокрема, в резолюції Парламентської Асамблеї ОБСЄ від 3 липня 2009 р. «Про возз'єднання розділеної Європи: Заохочення прав людини та громадянських свобод у регіоні ОБСЄ у XXI ст.». У цій резолюції засуджено «злочини сталінського і нацистського режимів», а також пропонується зробити 23 серпня – день підписання пакту Молотова-Ріббентропа – «днем пам'яті жертв нацизму і сталінізму». Європарламент теж ухвалив рішення, починаючи з 2009 р., відзначати 23 серпня як Європейський день пам'яті жертв тоталітарних і авторитарних режимів. Водночас контекст країни-жертви поляризує й, таким чином, проблематизує відносини з країнами-сусідами, серед яких і Україна.

Історична політика стала одним із основних лозунгів передвиборчої кампанії нинішньої правлячої партії «Право і справедливість» (голова – Лех Качинський), яка за результатами парламентських виборів 2015 р. сформувала однопартійний уряд. З цього часу політика пам'яті обіймає одне з пріоритетних місць у внутрішній та зовнішній політиці Польщі. У школах збільшено кількість програм і занять щодо просування «польських історичних цінностей». Спостерігається збільшення кількості публікацій та офіційних інформаційних релізів на історичні теми.

У рамках ревізії конфліктних подій історії XX ст., включаючи українсько-польські відносини, відбулася свідомо відмова від формули «Прощаємо і просимо вибачення», яку замінила оцінка «Волинської трагедії» 1943 р. як акту геноциду проти поляків. 22 липня 2016 р. польський Сейм ухвалив постанову «Щодо вшанування пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами проти громадян II Речі Посполитої у 1943-1945 роках» та резолюцію «Про встановлення 11 липня Дня пам'яті поляків – жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Згідно з поправками до Закону про Інститут національної пам'яті (2018 р.) встановлено кримінальну відповідальність за «заперечення злочинів українських націоналістів і членів українських організацій, котрі співробітничали з Німецьким Третім Рейхом».

Історичним взаєминам українців та поляків надається свідоме негативне політичне забарвлення, що становить пряму загрозу для дружніх відносин двох держав. Проводиться значна кількість заходів, спрямованих на засудження ОУН-УПА. Прикладом таких дій було встановлення на початку листопада 2017 р. у Люблінському воєводстві на могилі Невідомого солдата меморіальної дошки з вшанування пам'яті солдат, які загинули в боротьбі з українськими націоналістами з ОУН та УПА.

7 листопада 2017 р. у польському Сеймі відбулися слухання щодо створення нового Інституту солідарності та мужності. Ініціатори його заснування основним завданням Інституту вбачають історичні дослідження,

пов'язані зокрема з внеском представників інших націй у порятунок поляків у ХХ ст. Ініціатива активно підтримується польським урядом.

Активну участь у конструюванні історичної пам'яті беруть місцеві польські громади. 17 вересня 2015 р. керівництво міста Пененжно Браневського повіту Вармінсько-Мазурського воєводства попри спротив з боку Росії прийняло рішення про демонтаж пам'ятника генералу Червоної Армії І. Черняхівському, який несе відповідальність за знищення структур Армії Крайової у Віленському краї (Литва). За підрахунками дослідників польського Інституту національної пам'яті, в Польщі є близько 500 подібних пам'ятників, з яких половина присвячена Червоній Армії. У червні 2017 р. польський Сейм ухвалив доповнення до закону про заборону пропаганди комунізму чи іншого тоталітарного ладу в топонімах. Законом передбачено демонтувати пам'ятники радянської епохи до святкування 100-річчя відновлення Польської держави в листопаді 2018 р. Частина демонтованих пам'ятників буде розміщена в Музеї холодної війни. Згідно закону про декомунізацію під обов'язкове перейменування до вересня 2017 р. потрапили 943 вулиці, назви яких пов'язані з комунізмом чи іншими тоталітарними режимами.

Польський досвід політики «історичної пам'яті» демонструє її можливості як важливого інструменту в руках влади та засобу формування суспільного світогляду. Державні структури безпосередньо впливають на формування моделей та механізмів її здійснення. В останні роки в політиці пам'яті Польщі активізувався напрям декомунізації, а сама політика дедалі більше набуває праворадикального забарвлення. Відзначимо, що перетворення політики історичної пам'яті на знаряддя зовнішньої політики веде до свідомого загострення стосунків з Україною та потенційно зачіпає інших сусідів, включаючи Литву, Білорусь та Німеччину.

2.3. Політика пам'яті як інструмент становлення національних держав на Балканах: здобутки й невдачі

Використання політики пам'яті як інструменту становлення національних держав на Балканах тісно пов'язано зі специфічними географічними, історичними й цивілізаційними ознаками цього регіону. Гетерогенне середовище, яке історично сформувалося на Балканах під впливом центральноєвропейських, візантійських та османських традицій, створило своєрідний культурно-політичний феномен «балканізму». «Балканський стереотип» європейців характеризується такими рисами, як авторитарний державний контроль, ментальна амбівалентність, релігійний фанатизм, етнічна строкатість, культурна провінційність, азійська жорстокість, відсутність динамізму та інфантильна несамоствореність. Умовний простір «Великих Балкан» охоплює території Греції, Болгарії, Румунії, Сербії, Чорногорії, Хорватії, Словенії, Боснії і Герцеговини, Македонії, Албанії, Косова.

З кінця XIX ст. триває дискусія, які народи слід вважати «балканськими». Зазвичай греки, серби, чорногорці, македонці, болгары, албанці, босняки (мусульмани) не заперечують свою балканську ідентичність, на відміну від хорватів, словенців та румун. Акцентуючи увагу на своїх цивілізаційних зв'язках з Центральною і Західною Європою, хорвати, словенці та румуни позиціонують себе як центральноєвропейські нації. Подібне ставлення пояснюється низьким рівнем престижу «балканської» ідентифікації, внаслідок чого в міжнародних ініціативах останнім часом вживається термін «країни Південно-Східної Європи», який має підкреслити європейську належність країн Балканського півострова.

Сучасні політичні нації та національні держави на Балканах сформувались у процесі національно-визвольної боротьби проти Оттоманської Порти та жорсткої конкуренції з іншими країнами. Історія безперервного конфлікту в цьому регіоні спричинила появу в тлумачних словниках терміну «балканізація», що визначається як процес «фрагментації великої політичної одиниці на кілька дрібних держав, між якими склалися ворожі відносини». Відповідно, політика пам'яті балканських країн завжди несла на собі характерний відбиток їх історичного шляху.

З одного боку, національне відродження і державне будівництво балканських народів відбувалося за типовою європейською схемою: створення концепції вітчизняної історії, унормування мови, романтизація і популяризація національної культури (традиційне вбрання, пісні, свята, обряди), вшанування національної символіки, апологія вітчизняних досягнень, створення незалежної держави і церкви. У цей ряд вписувався і процес «очищення» національного життя від елементів, що нагадували про колишню турецьку гегемонію – усунення мовних запозичень та географічних топонімів, знищення іншокультурних «місць пам'яті», зміна особистих імен та прізвищ громадян. Після здобуття незалежності подібні чистки постійно проводились уже по відношенню і до «братніх» балканських народів-конкурентів. Процес конструювання нації передбачав також придушення всередині країни всіх конкуруючих ідентичностей та зовнішньополітичну пропаганду на зразок «поширення еллінізму» грецьким міністерством народної просвіти в середині XIX ст. Проте існували і певні риси, характерні виключно для балканської державної політики пам'яті.

Передусім ідеться про фантастичну мегаломанію і жадання величі, яке нав'язувалося правлячими елітами підлеглому населенню. Некритично запозичивши імперські доктрини великих європейських держав, провладна верхівка балканських країн звалила на малочисельні народи новостворених країн непідйомний тягар «слави забутих предків», обумовивши ментальний злам свідомості – усвідомлення цілковитої нікчемності в поєднанні з твердим переконанням у власній величч. Ці невдоволення і амбіції, авантюризм та безвідповідальність стали сприятливим середовищем для розв'язання багатьох війн і переворотів. Спроби реалізації проектів Великої Греції, Великої Сербії, Великої Болгарії, Великої Румунії, Великої Албанії, Великої

Хорватії, Великої Словенії, Великої Македонії призвели до перманентного протистояння та численних людських жертв.

На відміну від традиційної концепції європейського націоналізму, яка вимагає об'єднання усього народу в межах його етнічних земель в одній державі, балканські очільники (за винятком Хорватії та Словенії) претендували також і на території, на яких представники їх народу мешкали або дуже давно, або й ніколи не жили. Прикладом вражаючої мегаломанії може слугувати доктрина так званої грецької «Великої ідеї» XVIII – XIX ст. У різних варіаціях «Велика ідея» мала на увазі поступове захоплення влади греками в Османській Порту, реставрацію Візантії з центром в Константинополі або відновлення «Великої Греції» в формі низки грецьких колоній на узбережжі Середземного та Чорного морів. Однак навіть обмежена спроба реалізації цього проекту прем'єром Е. Венізелосом після Першої світової війни призвела до катастрофічної поразки з боку турків і жорсткої етнічної чистки на узбережжі Малої Азії. Замість анексії Західної Анатолії та Східної Фракії, де частка грецького населення складала близько 20%, Греція отримала 1,2 млн біженців з цих територій.

Іншим зразком провінційного балканського імперіалізму може слугувати проект Великої Сербії. Від початку XIX ст. сербські політики висували різні концепції об'єднання балканських слов'ян під сербським патронатом. Найбільш радикальні сербські націоналісти заперечували сам факт існування хорватів або босняків, витлумачуючи їх як сербів, силоміць навернених у католицизм та іслам. У XX ст. ідеї Івана Юговича та Лілі Гарашаніна було втілено в життя, проте і Королівство Югославія, і Соціалістична Федеративна Республіка Югославія завершили свою нетривалу історію розпадом, жорстокими громадянськими війнами та етнічними чистками. Поразки зазнали і спроби створення Великої Румунії з кордонами на Дніпрі та Великої Болгарії в межах середньовічного Болгарського царства Сімеона Великого. На початок XXI ст. стратегію територіального розширення продовжували лише албанські націоналісти за допомогою гібридних війн проти своїх сусідів – сербів (Косово, Прешевська долина) та македонців (Тетово, Куманово).

Характерна особливість політики пам'яті балканських країн позначена наголосом на історичній спадковості. У випадку з балканськими націями ми маємо справу з народами, які втратили державність ще в період середньовіччя і відновили її лише в XIX – XX ст., тому для них однією з основних цілей політики пам'яті є обґрунтування свого беззаперечного права на історичну спадщину та власну державність. Промовистим прикладом такого підходу може слугувати Конституція Хорватії, в першій частині якої «Історичні засади» право хорватського народу на власну державу обґрунтовано посиленням на тисячолітню традицію національної самобутності та розвиток різних форм державності – від появи незалежних князівств у VII ст. до перемоги у Вітчизняній війні 1991-1995 рр.

Подібно до племен Стародавньої Греції, які виводили свій родовід від богів та легендарних героїв, сучасні нації Південно-Східної Європи наполегливо доводять своє походження від прадавніх балканських народів.

Так, болгарський цар Фердинанд вважав себе прямим нащадком візантійських імператорів і на цій підставі претендував на Константинополь (Стамбул), а Н. Чаушеску з підлеглими істориками намагався переконати світ у тому, що предками сучасних румун були ромеї (римляни-візантійці).

Найбільш відомим політичним конфліктом за історичну спадщину наприкінці XX – початку XXI ст. стала суперечка між Грецією та Македонією щодо назви останньої. На відміну від звичайних «війн пам'яті», які переважно ведуться на шпальтах газет та екранах телевізорів, ця боротьба від самого початку стала предметом суперечок дипломатів та юристів. Конфлікт розпочався після проголошення в 1991 р. декларації незалежності «Республіки Македонія». Греція наполегливо заперечувала використання будь-якого варіанту зі словом «Македонія», тому новостворена держава вступила в ООН під офіційною назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія», а Греція називала її Республікою Скоп'є. Упродовж 1994-1995 рр. Греція запровадила щодо Македонії торговельне ембарго, а у 2008 р. наклала вето на запрошення її до НАТО, посилаючись на невирішену проблему з назвою країни. При цьому історики обох країн запекло обґрунтовують претензії на використання символіки Олександра Македонського, іменем якого в Скоп'є названо аеропорт.

Окрім цього, в Болгарії македонців офіційно вважають болгарською етнічною групою, а македонську мову – західноболгарським діалектом. Формування атрибутів македонської ідентичності вважається штучним, адже за демонстрацію болгарської ідентичності в колишній Югославії передбачалося кримінальне переслідування (до 3,5 років ув'язнення). І це лише найбільш показові епізоди різних «війн пам'яті» за історичну спадщину, які точаться як поміж балканськими народами, так і в середині окремих національних спільнот.

Іншу визначальну рису історичної політики балканських країн становить поєднання закликів до боротьби з комплексом жертви. Концепція пам'яті як форми опору забезпечувала збереження цілісності грецького соціуму за умов зовнішнього тиску і загрози від більш потужних соціально-політичних суб'єктів навіть при фактичній втраті суверенітету. Це твердження справедливе й щодо інших балканських народів. Створені у вирі національно-визвольної боротьби проти іноземної окупації і поневолення, балканські держави традиційно апелювали до насильства і сили зброї. Про це свідчать традиційні гасла греків (свобода або смерть), македонців (свобода або смерть за Македонію), хорватів (до бою – готові), сербів (лише єдність врятує сербів), болгар (єднання створює силу). У колективній пам'яті балканських народів ключову роль відіграють травматичні переживання, пов'язані з військовими втратами й невиправданими очікуваннями на підтримку великих держав. Поміж іншим у греків вони пов'язані з Другою світовою війною. Для республік колишньої Югославії велике значення мають недавні спогади про кривавий розпад федерації. Натомість у Румунії та Болгарії «комплекс жертви» виражений значно слабше.

Досвід країн Південно-Східної Європи доводить, що балканська модель політики пам'яті виявилася доволі ефективною з погляду державного будівництва та збереження національної єдності. Відновлення незалежності після тривалого періоду бездержавного існування вимагало творчого переосмислення національними спільнотами своєї історичної спадщини та державної підтримки розвитку національних культур. Водночас високий конфліктний потенціал «війн пам'яті» й досі містить небезпеку їх трансформації в джерело міждержавних конфліктів.

Процеси в країнах Балканського півострова переконливо демонструють складність вирішення проблем політики пам'яті й необхідність формування стратегії державної історичної політики в розрахунок на десятиліття.

2.4. Досвід становлення політики пам'яті в Болгарії

У контексті державної політики національної пам'яті Болгарії комуністичне минуле загалом сприймається як щось нав'язане ззовні і «чуже» національній системі цінностей. Водночас визнається, що період соціалізму певною мірою сприяв модернізації економіки країни. При цьому націоналізм виступає як чинник, який пом'якшує взаємодію «старих» і «нових» політичних еліт країни.

Процес розриву з комуністичним минулим відбувався в Болгарії повільно, значною мірою й унаслідок доброзичливого ставлення широких верств болгарського соціуму до СРСР. Початком декомунізації в Болгарії стало прийняття 1992 р. закону про «Додаткові вимоги до членів керівних органів наукових організацій і Вищої атестаційної комісії» (відомий як закон Панева про декомунізацію науки і освіти). За цим законом, що діяв до 1995 р., колишні активісти комуністичної партії та викладачі наукового комунізму не мали права обіймати керівні посади у вищих навчальних закладах та наукових установах.

У 2000 р. було ухвалено закон «Про визнання злочинного характеру комуністичного режиму в Болгарії». Ним визначено відповідальність вищого керівництва болгарської компартії за цілеспрямоване знищення цінностей Європейської цивілізації у період з 9 вересня 1944 р. по 10 листопада 1989 р., умисне порушення прав і свобод людини, моральний та економічний занепад держави, руйнування традиційних принципів права власності, посягання на свободу віросповідання тощо. Це давало підстави для визнання комуністичного режиму в Болгарії злочинним, а болгарської компартії – злочинною організацією. Дії, спрямовані на опір і протистояння комуністичному режиму та його ідеології, проголошувалися справедливими, морально виправданими й такими, що заслуговують на пошану.

Вагомим поштовхом до декомунізації стало створення у 2006-2007 рр. «Комісії з відкриття документів і оголошення про належність болгарських громадян до органів державної безпеки й розвідувальних служб Болгарської народної армії». Діяльність комісії, передусім, пов'язана з обробкою та відкриттям архівних документів служби безпеки часів комуністичного

режиму. Відповідно до закону «Про політичну і цивільну реабілітацію», комісія видає сертифікати про реабілітацію жертвам політичних репресій.

Попри політику декомунізації, характерним залишається дбайливе ставлення до власної історії та культури. Свідченням цього є створення 19 вересня 2011 р. Музею соціалістичного мистецтва в Софії, який є філією Національної художньої галереї. У ньому зібрано зразки мистецтва 1944–1989 рр., тематично пов'язані з епохою соціалізму.

Конструювання простору пам'яті Болгарії корелює з відновленням державності та визволенням від турецького панування. Однією з характерних рис історичної політики колишньої Народної Республіки Болгарія було формування образу «турецького ярма». Тодішня хронополітика формувала погляд на історію нації як на низку злочинів проти болгар. П'ятисотлітнє перебування болгарських земель під владою Османської імперії описувалося як період «темних століть» і нескінченних страждань болгарського народу. Сутність «турецького ярма» визначалася соціально-економічним, політичним та національно-релігійним пригнобленням. Акцент було зроблено на тлумаченні болгар як «народу-жертви», а турки позначалися в образі ворога.

Сучасна концепція політики пам'яті визнає принципове значення періоду національного Відродження, що охоплює період 1762–1878 рр. Його початковою віхою вважається створення монахом Паїсієм Хілендарським «Історії слов'яноболгарської», а кінцевим пунктом – звільнення Болгарії з-під османського панування після завершення російсько-турецької війни 1877–1878 р. У процесі становлення («відродження») болгарської нації відзначаються такі складові, як культурно-освітній рух («просвітництво»), боротьба за створення незалежної Болгарської Церкви та національно-визвольна боротьба проти «турецького ярма». Проте, на відміну від образу «турецького рабства», наголос ставиться не на антитезі «жертва – ворог», а на значному потенціалі народу, його героїзації та здатності до боротьби. Образ «нації-жертви» у цьому випадку кардинальним чином модифікується в образ «нації-борця» за незалежність.

Історія Голокосту в Болгарії ілюструється масовими акціями протестів населення проти знищення євреїв. Після початку дії «Закону про захист націй» (23 січня 1941 р.), спрямованого на обмеження громадянських прав євреїв, свою рішучу незгоду з ним висловили широкі верстви населення. Хоча цар Борис III та його уряд не відреагували на вимоги громадськості й сприяли створенню плану депортації євреїв з Болгарії, внаслідок протестів громадян болгарські євреї були врятовані від фізичного знищення. У 2003 р. уряд Болгарії ухвалив рішення відзначати 10 березня як День порятунку болгарських євреїв і пам'яті жертв Голокосту. При цьому державна позиція ігнорує відповідальність болгарської влади за депортацію євреїв з приєднаних під час Другої світової війни територій Фракії та Македонії.

Загалом процес становлення політики пам'яті в Болгарії поєднує певні елементи спадковості щодо національно-визвольної традиції з оновленням і осучасненням символіки національного Відродження. Змістовне наповнення цих процесів пояснюється прагненням зберегти поширені орієнтири

національної свідомості з забезпеченням процесу декомунізації та втіленням європейських демократичних стандартів.

РОЗДІЛ III

ПРАКТИКА КРАЇН СВІТУ З ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ ЗАСОБАМИ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

3.1. Національно-державні орієнтири офіційної концепції становлення та розвитку США

У другій половині XX ст. концепція національної історії США та в багатьох випадках – спрямування американського зовнішньополітичного курсу ґрунтувалися на засадах міжелітного компромісу між домінуючими угрупованнями республіканської та демократичної партій, що складають американську двопартійну систему. Месіанські традиції американської політичної еліти, яка уособлює провідну державу сучасного світу, мотивують її зацікавленість у поширенні позитивної інформації про США у зовнішньому світі. Попри загалом децентралізований характер організації науки й освіти в самих США, консолідований підхід, включно із засобами зовнішньополітичної пропаганди й поширенням узагальнених видань з історії, географії, економіки та культури Америки, вважається важливим засобом публічної дипломатії та забезпечення глобального зовнішнього впливу.

У найбільш повному вигляді систематизована версія історичного розвитку США дістала відображення в колективних працях, які з 1949 р. видавалися за підтримки Інформаційного агентства Сполучених Штатів (USIA) і Державного департаменту з приблизною періодичністю раз на 10 років. До основних джерел, що відображають офіційне тлумачення політичних проблем і міжнародного становища США, належать періодично оновлювані доктринальні документи на кшталт «Стратегії національної безпеки США», щорічні послання президентів до Конгресу про стан Союзу, журнали та інші тематичні видання USIA (1953-1999 рр.) та Державного департаменту США.

Уявлення про роль і місце США в сучасному світі чималою мірою визначаються доктринами, планами і політичними настановами президентських адміністрацій. Закон Голдуотера-Ніколса (1986 р.) поклав на президентів США підготовку й подання до Конгресу щорічних доповідей з окресленням стратегічних цілей у сфері національної безпеки. Ця традиція була започаткована ще президентом Г. Труменом 1950 р., коли він у своїй доповіді Конгресу виклав адаптовану версію доктрини стримування СРСР, що впродовж багатьох років визначала перебіг «холодної війни».

З початку XX ст. у політичній традиції США значне місце посідало обґрунтування специфічної ролі цієї країни як візиря демократичного правління. Цьому сприяла й міжнародна програма президента В. Вільсона (1913-1921 рр.), який висунув проєкт створення постійно діючої міжнародної

організації задля забезпечення стабільності й всеосяжного миру. У другій половині XX ст. – на початку XXI ст. американські політичні еліти акцентували увагу на глобальній ролі США як авангарду «вільного світу», який забезпечує лідерські функції в протидії авторитарним і диктаторським режимам та формує світове товариство держав на засадах ринкової економіки та «демократичного миру».

Консенсус політичних еліт, що склався в США у другій половині XX ст., базувався на артикуляції поваги до ідейної та політичної спадщини «батьків-засновників» – політичних лідерів і діячів періоду боротьби за незалежність XVIII та на початку XIX ст., які досягли чималих успіхів у формуванні стабільної конституційно-правової та політичної системи. В обґрунтуванні своїх концепцій представники різних історико-політологічних шкіл апелювали до конкретно-історичного досвіду перших президентів і видатних діячів минулого, включаючи А. Гамілтона (міністр фінансів в уряді Дж. Вашингтона в 1789 – 1795 рр. та засновник партії федералістів), Т. Джефферсона (президент у 1801-1809 рр.), Е. Джексона (президент у 1829-1837 рр.) та В. Вільсона (президент у 1913-1921 рр.).

Серед основних тем американської історії, що найбільшою мірою засвідчують збіг у підходах головних наукових шкіл та течій політичної думки, слід відзначити період колонізації, боротьбу за незалежність, формування конституційно-правових засад державності, розвиток політичної системи, освоєння просторів на Заході континенту, промислове піднесення, участь у світових війнах та перемогу в «холодній війні» яка, як вважається, відкрила шлях до встановлення нового світового порядку.

Завершення «холодної війни» зміцнило міжелітний політичний компроміс, який, як здавалося, примирив традиційні школи і течії, дозволивши консолідувати бачення історичної спадщини та вивести основні теми минулого з площини ідеологічних дискусій. Перемога у «холодній війні» слугувала практичним підтвердженням правильності доктрини стримування часів президентства Г. Трумена, Д. Ейзенхауера, Дж. Кеннеді та ін., які опікувалися протидією радянському впливу, та Р. Рейгана і Дж. Буша-ст., за яких відбулися руйнування біполярної системи і розпад СРСР. Загальний принцип, який інтегрує спільне уявлення про успішний історичний шлях країни, можна сформулювати як поступовість і взаємну обумовленість. У такому контексті всі вагомі чинники, що впливали на розвиток країни, мають бути враховані та заслуговують на достовірну, а не спекулятивну інтерпретацію.

Важливий сегмент історичної пам'яті пов'язаний з участю США в Першій та Другій світових війнах. При цьому увага зосереджується не на прямій апологетиці мотивів вступу до війни, а на вимушеній відповіді керівництва США на дії агресивних держав – порушників міжнародного миру. Роль США після Другої світової війни подається в образі захисника «вільного світу». «Холодна війна» кінця 1940-х – 1980-х рр. вважається наслідком нагнітання тривалих політичних суперечностей між США та СРСР, які знаходили прояв у всіх сферах міжнародного життя – від економічного

відновлення Західної Європи до насадження комуністичних диктатур у країнах Центральної та Східної Європи.

Офіційна концепція американської історії вважає головними здобутками нації спроможність долати найгостріші економічні кризи та здійснювати роль «світового лідера», яку США здобули під час протистояння наддержав. У плані самооцінки американські політичні еліти схильні розглядати США як найпотужнішу державу світу та «авангард модернізації і перетворень», що слугує прикладом для інших країн. Особливе значення надається ключовим цінностям, які своїм корінням сягають витоків американської нації – неситий вірі в свободу особистості та демократію, відданості принципам економічного достатку і забезпечення добробуту громадян. Неодмінною умовою розвитку США проголошується комплекс патріотичних атрибутів та ціннісних критеріїв – збереження та захист свободи, демократії і рівних можливостей для подальшого розквіту нації, яка обстоює ідеї свободи та ринкової економіки.

Знаменні події минулого та діяльність видатних політичних діячів знайшли відображення в «національних монументах», які виконують роль символів політичної культури та увічнюють історичну спадщину. Найвідоміші національні монументи розташовані у Вашингтоні (обеліск на честь першого президента США Дж. Вашингтона, меморіали А. Лінкольна, Т. Джефферсона, Ф.Д. Рузвельта Дж. Мейсона, У. Гранта та М.Л. Кінга). Національні меморіали перебувають у віданні Служби національних парків – федерального агентства, яке опікується всіма національними парками, багатьма національними пам'ятниками, природоохоронними територіями та історичними об'єктами з різним статусом.

Низка меморіальних об'єктів столиці США присвячена учасникам великих війн (національні меморіали Другої світової війни, ветеранів Корейської війни, ветеранів В'єтнаму, жертв терактів 11 вересня 2001 р. та Арлінгтонське національне кладовище). У 2014 р. Конгрес США прийняв рішення спорудити в парку Першинга меморіал американським військовослужбовцям, які брали участь у Першій світовій війні. Військові меморіали перебувають у віданні Американської комісії батальних монументів – урядової агенції, заснованої 1923 р. Увічнення пам'яті про військових і цивільних - учасників великих війн вважається важливою ознакою політичної культури США. Такий підхід наголошує на повазі та вдячності тим, хто боронив інтереси держави та віддав життя за свободу і незалежність своєї країни.

До відомих національних меморіалів належить і скульптурна композиція на горі Рашмор (штат Південна Дакота), що складається з барельєфів чотирьох президентів: Дж. Вашингтона, Т. Джефферсона, А. Лінкольна і Т. Рузвельта. У загальному переліку пам'яток історії не можна не згадати й споруджену в нью-йоркській гавані Статую свободи, яка вважається символом американського політичного ладу.

Утім, політика національної пам'яті, яка в останні десятиліття, як здавалося, набула комплексного й усталеного характеру, викликала спротив з

боку ліворадикальних активістів і стала предметом гострої полеміки наприкінці президентства Б.Обами, а також під час передвиборної кампанії та після обрання президентом Д.Трампа (2016 р.). Головними гаслами лівих та антирасистських кіл, які ініціювали перегляд національної історичної традиції, стали заборона публічного використання прапора Конфедеративних Штатів Америки (1861-1865 рр.), знесення пам'ятників діячам, які під час громадянської війни воювали на боці південних штатів чи були рабовласниками, та перейменування численних об'єктів, названих на честь воєначальників та політичних діячів Півдня. Об'єктами критики стали й деякі пам'ятники батькам засновникам, не кажучи вже про монументи на честь конфедератів, оновлені й відремонтовані у 2015 р. до 150-літнього ювілею громадянської війни.

Упродовж тривалого часу офіційне сприйняття подій громадянської війни між Північчю та Півднем визначалося оцінкою цього явища як трагічної події, в якій обидві сторони зазнали величезних втрат (640 тисяч загиблих з обох боків). Компромісне тлумачення наслідків громадянської війни полягало в тому, що перемога Півночі назавжди довела непорушність США як федеративного союзу на засадах Конституції. Проте оскільки будь-яка громадянська війна завжди трагічна й не може тривати без кінця, єдино можливий шлях подальшого розвитку країни вимагав загальнонаціонального примирення на засадах поваги до загиблих. Що стосується пам'ятників, назв міст, площ і вулиць, то окрім національних меморіалів, рішення з яких ухвалює федеральний Конгрес, ці питання належать до компетенції властей штатів, мерій і графств. Федеральні уряд і Конгрес дотримувалися такого підходу принаймні з початку XX ст., що дістало підтвердження під час святкування двохсотріччя США в 1976 р.

Однак в останні роки політична традиція «історичного примирення» була піддана жорсткій критиці. Приводом для цього стала низка інцидентів, які афроамериканські та ультраліберальні активісти розглядали як новітні прояви расизму. Передвиборна кампанія 2016 р. та обрання президентом Д. Трампа суттєво загострили громадсько-політичне сприйняття історичної пам'яті. Ідея захисту історичних пам'яток мобілізувала не тільки помірковано-консервативну громадськість, а й праворадикальні кола, включно з учасниками доволі неактивних в останні десятиліття расистських і неонацистських організацій, які легально діють відповідно до конституційних норм США про свободу слова. Прихильники збереження історичних пам'яток від зазіхань ревізіоністів не обов'язково перебувають у чисельній меншості, однак поступаються їм за наполегливістю та інтенсивністю публічного тиску. Натомість помірковані консерватори намагаються, хоча й не завжди успішно, використовувати правові запобіжники, такі як заборона демонтажу пам'ятників, споруджених понад 40 років тому.

Кампанія лівих радикалів, які обстоюють перегляд усталених історичних традицій, висвітила глибокий політичний розкол між різними верствами населення та течіями політичної культури. Спостерігається посилення конфліктогенного потенціалу адміністративних рішень – від обмеження

в'їзду іммігрантів з нестабільних ісламських країн та планів побудови стіни на кордоні з Мексикою до перегляду програм медичного страхування.

Підтекст загострення політичної та соціокультурної напруженості становлять гострі суперечності в середовищі американської еліти. Вони вказують на посилення конфлікту між політичними і фінансовими колами, які отримали зиск від ліберальної глобалізації, та неонаціоналістами, які намагаються перешкоджати занепаду економіки США за допомогою протекціонізму і вважають ліберальний універсалізм згубним. У політичному сенсі президентство Д. Трампа слугує втіленням консервативної традиції. Спроби його адміністрації здійснити розворот управо, розпочавши системну ревізію внутрішньої та зовнішньої політики, наштовхнулися на спротив неоімперської універсалістської еліти, яка вдалася до інформаційної війни в ЗМІ та збурювала масові акції протесту за будь-якими резонансними приводами. Натомість звернення Д. Трампа до цінностей традиційної й антиелітарної Америки знайшли відгук у підприємців, які потерпали від конкуренції іноземних товарів, та збіднілого середнього класу, що зазнав зубожіння через кризу 2008 р. Проте й характер кампанії демократів проти Д. Трампа переконливо свідчить про кризу лівої ідеології, в якій новітній олігархічний неолібералізм витіснив конструктивні риси соціального реформаторства часів Дж. Кеннеді та Л. Джонсона. Загальне загострення внутрішньополітичних суперечностей дозволяє очікувати, що невдовзі ситуація змусить політичні кола повернутися до дилеми часів президента Ф.Д. Рузвельта, який використав державне регулювання економіки для відновлення соціальної стабільності та більш рівномірного розподілу національного багатства. Відтак президентство Д. Трампа, яке уособлює руйнування міжелітного консенсусу, схоже усуває перешкоди для масштабної конкуренції між різними проектами економічного управління та суспільної організації, на тлі яких теперішні суперечки довкола національної пам'яті та історичної справедливості видаються менш важливими.

3.2. Трансформація політики пам'яті в умовах глобалізації (на прикладі Туреччини та Індії)

В умовах усе більшого посилення впливу геополітичного середовища на внутрішню політику різних країн навіть ті суб'єкти міжнародного життя, які досі вирізнялися соціокультурною інертністю, вимушені шукати й випрацювати нові, адекватні сучасним умовам, форми власної ідентифікації і відповідні їм політики пам'яті. Проте практична експлікація глобалізаційних процесів у площину політики пам'яті в окремих країнах світу, а тим більше країнах неєвропейських, відображена фрагментарно й здебільшого в оглядових роботах радше публіцистичного, ніж наукового жанру. В українському науковому просторі роботи, що висвітлюють зазначену проблему, відсутні.

Туреччина та Індія розпочали розбудову своєї незалежної державності у XX ст., маючи тривалий історичний досвід проживання на своїх територіях

мультиетнічного і полірелігійного населення. Від початку становлення державності турецька та індійська практики реалізації політики пам'яті, що безпосередньо впливали з загальних векторів культурної політики кожної з країн, були кардинально відмінними.

Культурна політика Туреччини в цілому викликала чимало претензій. Лише у 2000-х рр. під впливом ЄС відбулися істотні зміни, позначені послабленням дискримінації в культурній сфері. Перегляд критеріїв політики пам'яті був не в останню чергу пов'язаний з поширенням явища «нового османізму», спричиненого потребами внутрішньої лібералізації та глобалізаційними впливами. Мотивація змін впливала з потреби подальшого посилення економічних зв'язків з глобалізованим світом та ствердження себе в колі інших держав як сильного рівноправного партнера з репутацією правової і демократичної держави.

Ідеологію неоосманізму здебільшого пов'язують із зовнішньополітичними амбіціями Туреччини – намірами перетворення її на потужну регіональну або й надрегіональну державу та переорієнтацією із західного вектора на країни колишнього османського простору. Однак таке розуміння видається певним спрощенням. По-перше, задекларовані в 1960 рр. євроінтеграційні прагнення Туреччини не суперечили засадам неоосманізму, оскільки ЄС для Туреччини – не просто Захід, а й фактичний «власник» її втраченого візантійського складника. По-друге, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. євроорієнтація Туреччини суттєво посилилася. Здійснені заходи з реформування країни мали своїм результатом визнання Туреччини кандидатом на вступ до ЄС (1999 р.) за умов дотримання законодавства про захист прав людини. Отже лібералізація внутрішнього життя була умовою реалізації євроінтеграційної спрямованості країни.

Проголошення в 1923 р. Турецької Республіки на руїнах Османської імперії поставило перед новою державою завдання формування політичної нації. Османська імперія ніколи не була національною державою (турки в ній у будь-яку добу не складали більше половини населення, а в деяких регіонах були очевидною меншиною) та являла собою, як і будь-яка імперія, багатоетнічний конгломерат, цілісність якого забезпечувалася імперською централізацією та відносно гнучкою політикою щодо етнічних та релігійних меншин. З підйомом національних рухів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в умовах соціально-політичної нестабільності й занепаду країни, що посилювалися внаслідок Першої світової війни, політика Османської імперії щодо її різних меншин набула репресивного характеру: масового винищення зазнали курди, вірмени, асирійці, греки, що, зрештою, зіграло не останню роль у її розпаді.

За республіканського ладу політика формування єдиної нації набула уніфікаторського щодо етнокультурних громад характеру. Жорстка секуляризація, що проводилася кемалістами, була пов'язана з позбавленням будь-яких, у тому числі ісламських етнорелігійних груп, права на власну самобутність. Оттоманську спадщину, проголошену періодом відсталості і культурного занепаду, було витіснено з турецької національної пам'яті, а

місце сакрального минулого посіла історія республіки часів К. Ататюрка. Саме її герої, персонажі й події міфологізувалися, зазнавали комеморації в семіотичному просторі країни й відігравали конститутивну роль для побудови політики пам'яті.

Оскільки процеси лібералізації суспільного життя на початку ХХІ ст. не відповідали засадничим принципам кемалізму, на порядок денний було висунуто пошук іншого ідеологічного підґрунтя. Ним стала нова політика пам'яті – переосмислення давньої історії Османської імперії та проголошення сучасної Туреччини її нащадком. З 2011 р. в країні на державному рівні святкується важлива подія в історії Османської імперії – день завоювання Стамбулу Мехметом II (29 травня 1453 р.). Повернуто історичну пам'ять про приклади толерантного ставлення до інших етносів імперії, такі як надання султаном Баязидом II притулку євреям, вигнаним з Іспанії згідно Альгамбрського едикту 1492 р. та видання указу султана Мехмета II Фатіха (середина XV ст.) про дарування автономії релігійним меншинам. А отже, притаманна колись імперії м'яка політика щодо меншин дозволяє використовувати історичну пам'ять як інструмент створення соціокультурного й ідеологічного ґрунту для розв'язання нинішніх наболілих проблем.

Поряд зі зверненням до Османської спадщини дедалі більше актуалізувався і її візантійський складник, адже на території Туреччини розташовані пам'ятки часів античності та Візантійської імперії. Це сприяло відновленню християнських та візантійських пам'яток, насамперед, як туристичних об'єктів. У країні було розпочато діалог з численними етнічними та релігійними меншинами.

Під час перебування при владі Партії справедливості та розвитку (з 2002 р.), парламент ухвалив 9 «гармонізаційних пакетів» та підтримав ґрунтовні судові реформи. Зняття обмежень на вивчення мов національних меншин декларувало право на отримання освіти рідною мовою. У 2004 р. в Туреччині було дозволено створення приватних каналів телерадіомовлення. Уряд погодився надати курдам програму національно-культурного розвитку, дозволив викладання курдською мовою та створення курдських ЗМІ. У 2013 р. було відкрито курдський телеканал. У 2011-2015 рр. виділялися урядові гранти на підтримку газет і журналів, що видавалися організаціями національних меншин.

У 2011 р. уряд Туреччини прийняв безпрецедентне рішення про повернення власності, конфіскованої у релігійних громад, починаючи з 1936 р. Було скасовано закон 1974 р., за яким релігійним організаціям меншин заборонялося здобувати нову власність. Поряд з прискоренням ісламізації, ці рішення стали поштовхом до реконструкції старих і відкриття нових християнських храмів. Спостерігалось поживлення місцевих художніх традицій, відновлення культурних об'єктів та автохтонних топонімів.

Серед невирішених етнокультурних проблем найбільочішим залишалося вірменське питання, пов'язане з вимогами вірменської спільноти добитися визнання Туреччиною геноциду вірмен 1915 р. З 2011 р. у вірменські гімназії

Стамбула було дозволено приймати дітей від змішаних турецько-вірменських шлюбів, які раніше могли вчитися виключно в турецьких школах. Попри часткове повернення топонімів та відновлення пам'яток архітектури, уряд Туреччини принципово відмовляється від визнання факту геноциду та гостро реагує на акти такого визнання з боку інших держав.

Процес демократизації, виразом якого стали реформи 2002-2015 рр., позначився на пом'якшенні етнополітики та регулювання у сфері релігії. У контексті наближення до стандартів ЄС ця тенденція могла б у перспективі призвести до зміцнення демократичних принципів етнокультурних відносин. Однак ситуація змінилася у зв'язку з придушенням спроби військового перевороту в липні 2016 р., що призвело до запровадження військового стану, масових арештів та згортання ліберальних свобод.

Як і Туреччина, Індія є державою поліетнічною та багатокультурною з елементами виразного світоглядного розмаїття. Від часу проголошення незалежності перед країною постала нагальна потреба формування державної ідентичності, спільної для численних територіальних громад, кожна з яких мала свою, віками й тисячоліттями сформовану і вельми відмінну від інших групову ідентичність. Розв'язання проблеми співіснування різних соціокультурних груп і формування їх спільної ідентичності як підґрунтя національної злагоди в країні було для Індії одним із найголовніших завдань державного будівництва. Інтеграція суспільства на засадах політичної нації мала створити передумови для перетворення країни на потужного світового актора. Виконання цього завдання потребувало застосування правового, політичного й культурного інструментарію, в тому числі й інструментів загальнодержавної політики історичної пам'яті як впливового засобу формування ідентичності.

Від самого початку правлячі кола Індії тяжіли до сприйняття національної історії як спільного минулого всіх етносів країни з урахуванням їх регіональної специфіки. Держава на конституційному рівні визнає правовий плюралізм та специфіку локальних громад. З моменту ухвалення Конституції Індії вона містить реєстр племен і каст, що користуються державною підтримкою та мають квоти у 22,5% місць у державних установах і навчальних закладах (15% – для зареєстрованих каст і 7,5% – для зареєстрованих племен). З початку 1970-х рр. місця для меншин резервуються і в національному парламенті. Водночас політика держави націлена на захист універсальних принципів у галузі прав людини й залишає за собою право держави втручатись у внутрішні справи громад з метою викорінення обрядів і звичаїв, що суперечать дотриманню громадянських прав. Громадам країни гарантовано визнання їхнього звичаєвого права й практики життя, їхніх свят і святинь, поважне ставлення до семіотики їх простору та символічних для кожної громади постатей. Водночас такі практики мають узгоджуватися з дотриманням демократичних прав і свобод.

З перших кроків державної незалежності Індії на теоретичному рівні йшов пошук альтернативи панівним «ексклюзивним» комуналістським версіям націоналізму – гіндутві, що обстоює принцип формування

загальнодержавної індійської ідентичності на ґрунті культури й історії індуїстських громад (так званий культурний націоналізм), та мусульманській, що надає перевагу ісламському складнику в історії Індії. Компромісною до комуналістських версій ідентичності стала «інклюзивна» ідея надконфесійної нації.

Політика історичної пам'яті як інструмент впливу держави на забезпечення міжгромадської злагоди й порозуміння, проваджувана Індійським національним конгресом (ІНК) – найбільшою і найстарішою політичною силою, що перебувала при владі в країні більшу частину її незалежного існування, вирізнялася свідомим інтегруванням різних історичних періодів у загальнонаціональну пам'ять, наданням регіонам значної самостійності в підтримці їх культурної та історичної семіотики й символіки за співіснування з загальнодержавною. Однак опертя правових принципів на традиціоналістську основу й цілеспрямовано проваджувана політика формування загальнодержавної інтегральної історичної пам'яті не позбавила країну від загострення міжетнічних суперечностей. Зворотнім боком законодавчо забезпечуваного широкого залучення етнорелігійних та етнокультурних спільнот до загальнодержавного політичного життя стало збільшення можливостей перетворення взаємовиключних комуналістських концептів з притаманними ним контраверсійними історичними дискурсами на знаряддя політичної боротьби, що в 1990-2000 рр., вилилося в переростання міжрелігійної і міжетнічної боротьби у фізичне протистояння (аж до збройних зіткнень і поширення актів вандалізму).

Посилення міжетнічної та міжрелігійної напруги в житті країни, що було певним наслідком такої «регіональної і групової демократичності», сприяло втраті ІНК провідних позицій і посиленню позицій гіндутви в особі заснованої 1980 р. Бхаратія джаната парті (БДП). Після перемоги БДП на парламентських виборах 2014 р. її лідер Нарендра Моді обійняв місце прем'єр-міністра. У політиці історичної пам'яті намітився зсув до більш послідовного просування індуїстського складника індійської історії. На порядок денний було винесено ствердження визначальної ролі періоду XVII – початку XIX ст., коли на теренах сучасної Індії відбувалися успішні процеси індуїстського державотворення. Зазнають широкої коммеморації видатні історичні персонажі, діячі культури та науковці, діяльність яких пов'язана з державою Маратхі. У 2016 р. уряд запланував спорудження неподалік Мумбаї унікального за розмірами меморіального комплексу на честь засновника держави маратхів, національного героя Індії Шиваджі, іменем якого названо аеропорт Мумбаї. Коммеморація поширюється й на сферу буденного вжитку: широким попитом користуються декоративні статуетки історичних персонажів періоду індуїстської державності, в обіг випускаються поштові марки з їх зображеннями. Водночас посилення індуїстської складової в проведенні політики пам'яті не тягне за собою утисків інших традицій. У загальних рисах державна політика Індії, як і раніше, спрямована на ствердження не виключно індуїстського, а передусім загальнодержавного націоналізму шляхом надання регіонам значних преференцій у проведенні

політики пам'яті та збереженні регіональної символіки, що має стимулювати формування почуття єдності в різноманітності.

З метою врівноваження регіональної особистості загальнодержавними заходами запроваджуються нові форми ствердження спільної індійської ідентифікації. У 2010 р. започатковано загальнонаціональний Інтернет-проект «Індійська пам'ять» («Indian Memory Project») – онлайн-архів, метою якого є простежити історію Індії в особах і особистих спогадах з використанням архівних фото і текстів.

Загалом індійська модель політики пам'яті стверджує й розвиває початково закладену правову основу, побудовану на принципах етнокультурного плюралізму, хоча й дедалі більше посилює меморіальну складову титульного етносу. У політиці пам'яті як засобі національної консолідації застосовується апеляція як до героїчного складника минулого, так і до тих традицій і правових нормативів, які обґрунтовують можливості толерантного співіснування різних етносів. При цьому гнучкість і демократична складова політики пам'яті забезпечуються передусім правовим інструментарієм.

3.3. Історична пам'ять як складова забезпечення консолідації Саудівської Аравії та Єгипту в умовах сучасних трансформацій

В арабському світі Саудівська Аравія та Єгипет втілюють провідні суспільно-політичні моделі і тенденції історичного розвитку, які впливають на загальне спрямування політичних процесів у регіоні. Попри значні відмінності в історичній пам'яті обох країн є спільні риси, що стосуються зміцнення традиційних ідентичностей, сакралізації і політизації історичної міфології.

Основою політики історичної пам'яті у Королівстві Саудівська Аравія є широкомасштабна пропаганда винятковості країни як батьківщини зародження ісламської релігії. Тут розташовані найбільші мусульманські святині Мекка та Медіна, де відбувалось зародження умми та було сформовано викладене в Корані вчення ісламу. Ці постулати активно використовуються не лише для консолідації самого саудівського суспільства, яке за короткий історичний період подолато шлях від родоплемінного устрою до постіндустріального укладу, а й для захисту інтересів правлячої Саудівської династії.

У другій половині XX ст. влада намагалася підтримувати баланс між вимогами й викликами модернізації та традиційними цінностями таким чином, аби не виникла загроза існуванню олігархічного устрою. Однак в останні роки внаслідок культурного шоку, який здійснює на саудівське суспільство різнобічна модернізація, дотримання такого балансу стає все більш проблематичним.

Протягом останніх двох десятиліть у Саудівській Аравії відбувається поступовий зсув у політичній культурі та створенні нових інституцій, що роблять державу більш відкритою до інновацій. Логіка історичного поступу,

виклики та проблеми, що постали перед Саудівською Аравією, спричинили необхідність у глибокому оновленні всього комплексу суспільних відносин, зокрема в релігійній сфері. Зниження цін на нафту спричинило різке зменшення державних доходів, що змусило правлячий дім Саудів впроваджувати нову економічну, а відтак і суспільно-політичну модель розвитку. Однак таку модель неможливо запроваджувати без перегляду ваххабізму – традиційної моделі ісламу, на якій побудовано суспільні відносини всередині країни. Саудівська влада постала перед необхідністю значного зменшення впливу ваххабітських кліриків у системі правління, без чого неможливо вільно розвивати бізнес, здійснити широкомасштабну диверсифікацію економіки, забезпечити працевлаштування й ширшу участь у політичному житті молоді, яка складає понад 70% усього населення. Під тиском цих потреб у країні відбувається перехід влади до нової генерації династії Саудів («младосаудитів»), лідером якої став нинішній спадковий принц 31-й Мухаммед ібн Салман. За його ініціативою у квітні 2016 р. була ухвалена масштабна програма фундаментальних перетворень «Бачення-2030», спрямована на консолідацію саудівського суспільства не лише через широкомасштабні соціально-економічні перетворення, а й через ефективне використання такого інструменту, як історична пам'ять у формі нового переосмислення ролі країни як батьківщини ісламу. У програмі обґрунтовано статус держави «як серця арабського та ісламського світів», а також визначено мету переосмислення та реформування ісламської ідентичності в напрямі більшої поміркованості та толерантності. Оновлена модель ісламу має забезпечити консолідацію саудівського суспільства у період серйозних трансформацій.

Реформування моделі ісламу розпочалося після терактів 11 вересня 2001 р. у США. У 2003-2006 рр. у Королівстві було ініційовано програму реформ, включно з впровадженням національної контртерористичної програми, спрямованої на боротьбу з релігійними екстремістами, відкриття міжнародного міжрелігійного центру діалогу, а також місцевого національного діалогового центру і включення представників інших сунітських шкіл до Ради вищих улемів. Неформальна угода між США і Саудівською Аравією 2005 р. зумовила перегляд релігійних навчальних підручників. У нових підручниках Іслам проголошено релігією миру та прибрано положення щодо нетолерантного ставлення до юдеїв та християн. Було також офіційно визначено, що оголошувати джихад має право лише король як хранитель двох святих мечетей.

У 2008 р. за підтримки ООН Саудівська Аравія ініціювала Міжнародну конференцію з міжрелігійного діалогу та створення у Відні Міжнародного центру міжрелігійного та міжкультурного діалогу імені короля Абдулли бін Абдулазіза. У 2007 р. король Саудівської Аравії зустрічався з Папою Римським Бенедиктом, а нинішній король Салман під час візиту до Єгипту (2015 р.) мав зустріч із Папою Тавадросом, главою Коптської православної церкви.

Суттєвий вплив на політику реформ у Саудівській Аравії мав візит президента США Д. Трампа в травні 2017 р. Під час зустрічі в Ер-Ріяді було відкрито новий Глобальний центр протидії екстремістській ідеології. Відкриття цього закладу засвідчило усвідомлення важливості ідеологічного протистояння з екстремістськими течіями ісламу з використанням морально-етичних, юридичних та інтелектуальних чинників.

На відміну від Саудівської Аравії Єгипет, який впродовж тривалого часу претендував на лідерство в арабському світі, зазнав значних потрясінь під час «Арабської весни». Період правління ісламістської партії «Братів-мусульман» (2012-2013 рр.), які здобули владу після вимушеної відставки президента Х. Мубарака, виявився нетривалим. Унаслідок воєнного перевороту в липні 2013 р. главу держави, висуванця «Братів-мусульман» М. Мурсі було усунуто з посади. У країні ствердився авторитарний режим на чолі з президентом – фельдмаршалом А. Фаттахом ас-Сісі.

Прагнучи зміцнити своє внутрішнє та зовнішньополітичне становище єгипетський режим став на шлях максимального зближення з Саудівською Аравією. Єгипет приєднався до Об'єднаної арабської коаліції і підтримував її дії в Ємені проти хуситів, а з 5 червня 2017 р. став активним учасником так званого антитерористичного квартету, який розпочав бойкот держави Катар, аби поставити політику його уряду під контроль з боку коаліції монархів Перської затоки. У квітні 2016 р. під час візиту до Єгипту короля Саудівської Аравії Салмана єгипетський уряд погодився на передачу саудитам єгипетських островів Тіран і Санафір у Червоному морі. Вказані дії мотивувалися намірами отримати від Саудівської Аравії фінансову допомогу, зміцнити становище правлячого режиму, послабити позиції «Братів-мусульман» та інших прихильників політичного ісламу.

Головним напрямом соціокультурної політики уряду Єгипта є прагнення взяти під свій контроль релігійну сферу й під приводом боротьби з релігійним екстремізмом та джихадизмом очистити духовно-релігійний простір країни від впливу «Братів-мусульман». Інший важливий напрям політики історичної пам'яті становить максимальне використання ролі і спадщини видатного єгипетського лідера Г.А. Насера. Адже в офіційній пропаганді нинішній єгипетський президент ас-Сісі виступає як наступник і спадкоємець Насера.

Особливе місце у політиці історичної пам'яті та консолідації єгипетського суспільства відводиться релігії та максимально повному підпорядкуванню державі релігійних інституцій. Уряд президента ас-Сісі зосередив основну увагу на встановленні контролю над вищим сунітським релігійним навчальним закладом аль-Азгар у Каїрі. Мета цих дій полягає в нейтралізації впливу «Братів-мусульман» і салафітів на верхівку ісламського духовенства, що має створити умови для консолідації суспільства на основі поміркованої версії ісламу. Зі складу університету аль-Азгар вилучено 9 факультетів, не пов'язаних з релігійною освітою. У квітні 2017 р. до єгипетського парламенту було внесено законопроект, що передбачає реформування університету аль-Азгар включно з обмеженням перебування його керівника (верховного імама) двома термінами по шість років кожен. У

разі порушення світських законів країни передбачається автоматичне зміщення верховного імаму з посади.

Посилення міжрелігійної напруженості спонукало уряд створити Національну раду з питань протидії тероризму та екстремізму. Приводом для цього стали терористичні атаки на коптські церкви у Танті та Александрії. Указ про заснування цього органу президент ас-Сісі підписав 26 липня 2017 р., у день Єгипетської революції 1952 р. До складу ради, яку очолює президент країни, входять прем'єр-міністр, верховний імам аль-Азгару, глава Коптської православної церкви, спікер палати представників парламенту, міністри оборони, оборонної промисловості, релігійних установ, молоді, закордонних справ, соціальної солідарності, юстиції, освіти, телекомунікацій, глава Центральної розвідувальної служби та відомі громадські діячі. До повноважень Національної ради з питань протидії тероризму та екстремізму входить перегляд навчальних програм в університеті аль-Ахрам, асоційованих з ним інститутах та школах. Міністерство вакуфів (релігійних внесків) має відстежувати контент проповідей у мечетях на предмет належної інтерпретації ісламу.

Важливу роль у формуванні концепції національної єдності відіграють спроби нинішнього керівництва Єгипту досягти порозуміння з громадою християн-коптів. Декларуючи світський характер державного ладу Єгипту, уряд Єгипту сприяв організації апостольського візиту Папи Римського Франціска (28-29 квітня 2017 р.).

У концепції національної історії, яка акцентує тяглість від ери фараонів до сучасного Єгипту, коптам як прямим нащадкам стародавніх єгиптян, відводиться роль зв'язуючої ланки в історичному розвитку єгипетського народу. У політиці історичної пам'яті важливе місце посідає спільна боротьба єгипетських мусульман та християн проти британського колоніалізму. У цьому сенсі висвітлюється діяльність видатного коптського протоієрея Сергіуса (1883-1964 рр.), який вважається символом національної єдності Єгипту. Під час революції 1919 р. він організував марш до мечеті аль-Азгар, в якій виголосив історичну промову, закликавши почати повстання проти британської окупації.

З погляду цілей і завдань теперішнього єгипетського керівництва звернення до постаті Г.А. Насера як засновника єгипетського політичного проєкту і творця сучасного арабського націоналізму має принципове значення. Сприяючи обґрунтуванню легітимності світського державного ладу країни, традиція Насера дозволяє виправдовувати застосування державних атрибутів насильства проти політичних опонентів, використовувати історичну пам'ять для обґрунтування обраного курсу та апелювати до підтримки суспільства заради прогресу і громадянського миру.

ВИСНОВКИ

Перші звернення до проблеми історичної пам'яті як конструктивного елементу суспільного буття мали місце наприкінці XIX ст. З того часу концепції історичної пам'яті в сенсі спільних, колективних уявлень про долі різних народів світу, формувалися й використовувалися в багатьох країнах. Враховуючи це, корисним є порівняльний аналіз різних спроб конструювання та втілення проаналізованих концепцій, адже в ракурсі історичної пам'яті йдеться не лише про причинний зв'язок від минулого до майбутнього через сучасне, а й про своєрідний зворотний зв'язок від майбутнього до минулого. Така специфіка сприйняття пов'язана з тим, що події майбутнього неминуче впливатимуть і на оціночні характеристики минувшини, і на ретроспективне бачення нашого нинішнього буття.

З іншого боку, відновлення минулого й вписування його в сучасне, а також «забуття» його окремих складників здійснюється за законами і потребами сучасного. А отже політизація минулого поза межами історичної науки залишається невід'ємним компонентом його функціонування в сучасному. Крім того, підвищений ступінь політизації минулого в транзитивних суспільствах зумовлений не тільки суб'єктивними позиціями політичних гравців, а й цілком об'єктивно – логікою розгортання націєтворчих процесів у країнах молоді демократії.

Разом з тим у країнах, що перебувають в умовах демократичного транзиту та декомунізації, підвищується небезпека підміни зваженої й науково обгрунтованої політики пам'яті як складника культурної політики «політикою історичною», перетворення її на інструмент обслуговування державної політики відповідно до кон'юнктурних чи корпоративних потреб. Що більш активно суб'єкти політичної дії нав'язують своє бачення історичної долі певним народам, то гострішим стає конфлікт «різних пам'ятей» всередині самих цих соціумів. За таких обставин смисли, що стосуються пам'яті, постають як елементи політичної боротьби та свідомого формування міфологізованої свідомості, покликаної виконувати функцію не стільки національної чи державної консолідації, скільки способу здобуття й використання атрибутів влади. Утім, прагнення спекулювати на конфліктному минулому в сучасних політичних змаганнях містить цілком серйозну небезпеку потрапляння в пастку некоректно трактованого історичного минулого та викривлення траєкторії історичного розвитку суспільства, якому бракуватиме раціональних аргументів для виправдання запропонованого історичного вибору.

У визначенні прийнятного образу минулого, який видається придатним для консолідованого сприйняття сучасними суспільствами, важливу роль відіграє суміщення історичної правди та компромісу політичних еліт щодо історичного шляху, завдань розвитку нації та її місця в сучасному світі. При цьому виглядає вочевидь недоречним застосування морально-етичних норм, притаманних політико-правовим стандартам початку XXI ст., до подій і способів політичної поведінки минулих часів. Тобто виважений і

відповідальний підхід до історичної пам'яті вимагає, аби замість регулярного переосмислення та переоцінки історичних образів з далекого минулого історичний процес тлумачився як еволюційний поступ людства, яке на своєму шляху пройшло через різні фази розвитку з властивими цим фазам економічними укладами й типами суспільних відносин. Отже, об'єктивна мета концепції історичної пам'яті полягає не в адаптації історичної спадщини під забавки теперішніх керманців та конструкторів ідеологічних кампаній, а в поданні суспільству об'єктивно-історичного пояснення минулого з акцентом на роль тих чи тих рішень, які кардинально впливали на хід подій. Так само, важливе значення має усвідомлення уроків історії, які заслуговують на увагу і мають враховуватися сучасниками. При цьому колективна пам'ять постає в двох формах: фіксованих моментів у минулому, та спогадів, пов'язаних з недавнім, «живим» минулим. Такі спогади мають важливе значення для сприйняття конфліктних історичних подій відносно недавнього минулого, таких як громадянські війни, воєнні поразки, правління тоталітарних і злочинних диктаторських режимів. Адже через спогади історія стає міфом, однак це не робить її нереальною. Шляхом міфологізації певних подій та постатей історія може впливати на колективну свідомість або принаймні на свідомість і політичну поведінку окремих верств суспільства.

У сучасному світі в царині політики пам'яті сформувався й певний глобальний консенсус, в основу якого лягли принципи універсальності прав людини, свободи і демократії. У таких умовах провідні для спільнот упродовж тривалого історичного часу наративи пам'яті, засновані на образах перемог і тріумфів, дедалі більше відходять у минуле, а на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвності.

Феномен «історичної травми» сьогодні належить до специфічних інструментів, які можуть суттєво впливати на політичні настрої та виступати чинниками суспільної консолідації. У практиці більшості європейських країн такими травматичними подіями були Перша та Друга світові війни. Для Німеччини таке значення мали правління нацистського режиму та нищівна воєнна поразка, яка супроводжувала повалення нацизму та розділення країни. Що стосується країн пострадянського простру, для їх народів події останнього століття й досі залишаються сферою гострої політичної полеміки, пошуку моральних виправдань та екзистенціального конфлікту між гаслами імперської могутності та національного самовизначення.

Відмінні за змістом концепції національної пам'яті, що неоднаковою мірою застосовуються в різних країнах світу, відрізняються за специфікою підходів, ціннісними ознаками та способами артикуляції з боку органів державної влади і місцевого самоврядування. При цьому характер таких концепцій суттєво залежить від того, якою мірою вони відображають позиції домінуючих еліт чи угруповань, які впливають на політичну конфігурацію влади чи формують політичний простір тієї чи тієї країни. За цим критерієм концепції національної пам'яті можуть бути консенсусними чи партикулярними, компромісними чи конфліктогенними, консолідуючими чи дискримінаційними.

Аналіз концепцій історичної пам'яті в різних країнах світу дозволяє визначити специфічні риси та головні особливості, присутні у практиці їх використання з боку урядових кіл та суспільно-політичних рухів. Огляд різних прикладів звернення до національної пам'яті та моделей охорони й популяризації меморіальної спадщини в європейських країнах дозволяє відзначити строкатість відповідних практик та відмінність підходів. Ці відмінності зумовлені не тільки різним історичним досвідом та етнорегіональною структурою населення, а й рівнями розвитку та міжнародно-політичним статусом окремого континенту.

Для сучасної ФРН характерна фаза «активної культури пам'яті», що бере початок від об'єднання Німеччини. Зміст процесів соціально-культурного сприйняття історії позначений «подоланням минулого» та ствердженням іміджу нового німецького патріотизму. Вважається, що саме успішне подолання наслідків тоталітарного минулого часів нацизму дозволило ФРН опанувати роль провідної країни континенту та рушія європейської інтеграції. Основним кліше, яке характеризує сучасне бачення образу країни, слугує прагнення самореалізації та вирішення основних зовнішніх проблем шляхом багатосторонньої взаємодії з партнерами по ЄС і НАТО та сприяння просуванню європейського політичного, економічного та нормативного впливу в світі.

Для державної політики Великої Британії характерне сполучення різних атрибутів, традицій і уявлень, таких як унікальність історичного шляху як острівної держави та найстарішої європейської демократії, колишнє імперське минуле та роль монархії, за якою визнаються функції гаранта стабільності, хранителя історичної пам'яті, національних традицій і ритуалів. Збереження історичної пам'яті знаходить втілення в церемоніях, святкуваннях, ритуалах, експозиціях музеїв, пам'ятниках та інших формах охорони історичної спадщини.

У Польщі політика національної пам'яті набула характеру державної історичної політики, спрямованої на підтримку польського патріотизму і протидії «фальсифікації та спотворенню історії» як у самій Польщі, так і за кордоном. З 1998 р. заперечення злочинів нацизму і комунізму проти Польщі та польських громадян було визнано кримінальним злочином незалежно від того, де і коли такі заперечення мали місце.

На відміну від Німеччини, у польському суспільстві, особливо після приходу до влади уряду партії «Право і справедливість», політика ідеологічного переосмислення минулого отримала достатньо широку підтримку. Почавшись із декомунізації та очищення від нашарувань тоталітарного минулого, цей підхід тлумачить історичну науку та колективну пам'ять як «поле бою» з внутрішніми та зовнішніми супротивниками. Прихильники державної історичної політики, яка істотно відрізняється від політики історичної пам'яті, обстоюють зверхність патріотичних міркувань щодо базових демократичних принципів (свобода слова, плюралізм) та професійної етики для забезпечення солідарної відсічі ворожим інсинуаціям і провокаціям. Серед новітніх проявів польської «історичної політики» –

наміри заборони та криміналізація будь-яких спроб виставляти поляків співучасниками злочинів гітлерівської Німеччини, невизнання геноциду поляків щодо українських націоналістів в роки Другої світової війни та заборона висловлювань на підтримку ООН (б) та ООН-УПА.

У скандинавських країнах підхід до проблематики історичної пам'яті все більше набуває консенсусного характеру й зосереджується на соціально-культурних чинниках. У Норвегії та Данії оцінки травматичних подій Другої світової війни спрямовані на подолання почуття провини за поразку у війні та подальшу співпрацю частини політичних кіл з нацистським режимом. Меморіальна політика зосереджує основну увагу на русі опору та його героях. Ознакою такого підходу стали урочистості з нагоди завершення Другої світової війни та вшанування ветеранів.

У Швеції політика пам'яті втілюється у формі докладного висвітлення національної історії та збереження її пам'яток. Подіям періоду Другої світової війни присвячено ряд музейно-меморіальних об'єктів. Проводяться численні виставки та конференції, присвячені конкретним історичним подіям, Голокосту.

У Чехії та Словаччині модель історичної пам'яті має переважно «внутрішню» спрямованість і тісно пов'язана з першою Чехословацькою республікою 1918-1939 рр. Звернення до цієї суспільно-політичної традиції слугувало підґрунтям для побудови відкритого демократичного суспільства, ринкової економіки та інтеграції до ЄС. Утім, на відміну від Словаччини, чеський історичний досвід має значно довшу традицію державного будівництва та самостійних політичних рухів, які простягнулися углиб середньовіччя. Загальною рисою, притаманною розвитку цих країн, став свідомий «європейський вибір». Адаптація політичних систем Чехії та Словаччини до вимог європейської інтеграції стимулювала й прискорила цілковиту відмову від комуністичного спадку.

Специфіку політичних процесів в Угорщині визначає ініційована прем'єр-міністром В. Орбаном (2010 р.) «друга хвиля» декомунізації, яка зумовила вилучення з публічного простору довгого списку історичних постатей, включно з діями культури, мистецтва, та знесення низки пам'ятників.

Специфіка історичної пам'яті балканських народів позначена гіпертрофованим значенням цього елемента самоідентифікації як інструменту становлення національних держав. Національне відродження і державне будівництво балканських народів відбувалося за типовою європейською схемою: створення концепції вітчизняної історії, унормування мови, романтизація і популяризація національної культури, вшанування національної символіки, апологія вітчизняних досягнень, створення незалежної держави і церкви, поряд з «очищенням» національного життя від елементів, пов'язаних з колишнім турецьким пануванням. Конструювання нації супроводжувалося придушенням всередині країни конкуруючих ідентичностей, активною зовнішньополітичною пропагандою та, в деяких випадках (Греція, Болгарія, Сербія) – висуненням планів відвоювання

територій, що входили до колишніх державних утворень цих народів та існували за часів їх найбільшої могутності.

Специфічні риси, притаманні державній політиці пам'яті балканських країн, пов'язані з конкуренцією за історичну спадщину середньовічних або навіть античних державних утворень та сприйняттям національно-державної організації як трансісторичної сутності. Свого часу зіткнення грецького, болгарського, сербського та турецького націоналістичних проєктів призвело до двох балканських війн (1912-1913 рр.), однак конкуренція за спадщину минулого триває і донині.

Наочним проявом конфлікту за історичну спадщину слугує й суперечка між Грецією та Македонією щодо офіційної назви цієї нової незалежної держави, яку грецька сторона запекло оскаржує. Іншою визначальною рисою історичної політики балканських країн вважається поєднання пропаганди боротьби за відновлення національної величі з комплексом жертви політики великих держав та сусідів, покликаним слугувати справі національної консолідації. Водночас балканський досвід свідчить про високий конфліктогенний потенціал «війн пам'яті», який створює небезпеку їх трансформації в міждержавну напруженість чи навіть повноцінні конфлікти.

У загальносвітовому контексті практичні форми реалізації «історичної політики» США посідають унікальне місце. Адже для США національна пам'ять відіграє роль не тільки консолідуючого чинника у сфері внутрішньої політики, а й виступає вагомим елементом публічної дипломатії. Державний лад, політична система і національний спосіб життя подаються як приклад для широкого наслідування у формі гасла: «Те, що добре для Америки, добре для всього світу».

У США принципи і стандарти національного історичного процесу розглядаються як вагомий чинник формування національної єдності, що побудований на консенсусі домінуючих еліт. Серед консолідуючих принципів історичної спадщини США важливе значення надається принципам суспільної самоорганізації та самоврядування, побудованих на волелюбних традиціях суспільства, започаткованих європейськими колоністами-засновниками держави. Згуртування нації на засадах патріотизму, громадсько-політичної єдності та відповідальності передбачає чітку артикуляцію складних періодів історичного минулого та ролі окремих історичних постатей, які мали суттєвий вплив на формування держави та політичної свідомості суспільства. Такий підхід дозволяє уникати переписування історії, яке руйнує довіру та спричиняє зневагу.

В офіційному підході до інтерпретації подій історичного минулого можна виокремити низку принципових елементів: уникнення площинного чи спрощеного тлумачення національної історії. У разі, якщо ті чи ті історичні постаті діяли як законні й відповідальні представники суспільства – виразники думок і поглядів значних прошарків народу, їх позиції та роль подаються як елементи пошуку кінцевого результату з позначенням правильних і хибних рішень, проєктів та пропозицій; успіхи та невдачі, пов'язані з формуванням і реалізацією внутрішньої та зовнішньої політики

потребують аналізу та адекватного тлумачення при осмисленні національної історичної спадщини. При описанні подій минулого важливе значення має зрозуміла для суспільного сприйняття оцінка досягнень і помилок. За інших обставин, у разі подання апологетичної чи пропагандистської версії, офіційна версія історії країни та народу втрачає освітньо-виховну та консолідуючу функцію; у своєму усталеному вигляді традиція подання й популяризації історичної спадщини виступає як форма компромісного узгодження оцінок і поглядів на події минулого на підставі чітких політичних та цивілізаційних цінностей; дотримання національно-державних орієнтирів концепції національної історії потребує пояснення громадянам, що доброго й корисного з погляду тодішнього та сучасного суспільства було зроблено різними історичними постатями минулого, яких помилок вони припускалися і в чому полягали аргументи їх опонентів.

До стереотипних елементів, які окреслюють історичну свідомість американського суспільства, офіційна традиція зараховує такі: прогресивні принципи організації державної влади, успішний розвиток економіки та енергія американського суспільства визначили особливу місію США в сучасному світі, яка полягає в лідерстві цієї держави в забезпеченні свободи і гарантуванні міжнародного миру; найважливішими подіями, які покладено в основу історичної пам'яті, вважаються війна за незалежність США (1775-1783 рр.) та громадянська війна між Північчю та Півднем (1861-1865 рр.), підсумки якої підтвердили повноваження федерального уряду та єдність Союзу; у ході своєї історії американці брали участь у багатьох війнах проти агресивних, тоталітарних та диктаторських режимів. Відзнаменування участі США в світових війнах, а також у війнах у Кореї та В'єтнамі, є політичним і моральним обов'язком нації, яка має шанувати воєнні традиції й берегти пам'ять про американців, які впродовж різних епох віддавали життя в боротьбі з свободою та національними ідеалами.

Проблеми, пов'язані з інституалізацією історичної пам'яті, посідають вагомe місце в громадсько-політичному житті країн, що розвиваються. Серед них видаються показовими різні варіанти політики пам'яті, які знайшли застосування в таких несхожих між собою країнах, як Туреччина, Індія, Саудівська Аравія та Єгипет. У цьому контексті слід відзначити значний паралельний вплив власних історичних традицій перелічених країн, пов'язаних з процесами формування державних утворень та зовнішніх чинників, дія яких спричинена процесами глобалізації та посиленням взаємозалежності розвитку економік країн світу. Адже активізація міжнародної та міжсуспільної взаємодії в сучасному світі створює нові виклики, які постають як критерії перевірки ефективності національних варіантів політики суспільної консолідації. Вплив зовнішнього середовища на внутрішню політику окремих країн змушує їх шукати й випрацювати нові, адекватні сучасним умовам, форми власної ідентифікації і відповідні їм політики пам'яті.

Індія як багатонаціональна та полікультурна країна, від часу проголошення незалежності спиралася на консолідуючу концепцію створення

політичної нації на засадах багатоманітності. Ставлення до національної та культурної спадщини в Індії ґрунтується на ідеї спільного минулого всіх етносів, які мешкають у цій державі, та визнанні їх регіональної специфіки та етнокультурної самобутності. Держава на конституційному рівні підтримує правовий плюралізм, визнаючи роль і норми юридичних інститутів різних локальних громад. Показовою ознакою культурно-історичної політики останніх років стало посилення індуїстської складової, що традиційно поєднується із заохоченням політичних стереотипів загальнодержавного націоналізму та суспільної ідентичності, стимулюванням почуття єдності в різноманітності.

Специфіка Саудівської Аравії як теократичної монархії та осередку основних святих ісламу тривалий час визначала спрямування політики історичної пам'яті, що ґрунтувалася на жорстких релігійних нормах і контролі за збереженням традиційного способу життя. Основою політики історичної пам'яті у Саудівській Аравії залишається пропаганда винятковості країни як батьківщини ісламу та всесвітнього центру паломництва мусульман. Водночас країна зазнає модернізаційних впливів, що знайшло втілення у програмі фундаментальних перетворень «Бачення-2030» (2016 р.), спрямованій на реформування ісламської ідентичності та консолідацію саудівського суспільства з урахуванням глобальних змін.

Єгипет, який тривалий час претендував на лідерство в арабському світі, з революції 1952 р. і становлення політичної системи на світських засадах, розвивався співмірно з Туреччиною часів правління К.Ататюрка. Світська форма правління зберігалася до подій «Арабської весни» й після нетривалого періоду правління «Братів-мусульман» (2012-2013 рр.) була відновлена у формі військово-авторитарного режиму на чолі з президентом А.Ф. ас-Сісі. Головним напрямом політики історичної пам'яті в сучасному Єгипті виступає прагнення контролювати релігійну сферу під приводом боротьби з релігійним екстремізмом та джихадизмом. У зверненні до національної спадщини єгипетська влада апелює як до історичного минулого країни як осередку стародавньої цивілізації, так і до історичної спадщини видатного національного лідера Г.А. Насера. У спробах забезпечення національної консолідації світська влада орієнтується на встановлення контролю над ісламськими релігійними інституціями поряд із спробами відновити образ Єгипту як батьківщини всіх єгиптян – мусульман, християн і представників інших релігій. Відновленню іміджу Єгипту в міжнародних відносинах має сприяти створення Національної ради з питань протидії тероризму та екстремізму.

Наведені приклади використання історичної пам'яті як засобу суспільної консолідації та спрямування енергії різних народів на виконання завдань загальнонаціонального значення свідчать про наявність низки більш чи менш успішних моделей, які навряд чи можна звести до єдиного знаменника. Деякі з них побудовані переважно на принципах цілераціонального підходу. Такому підходу властиве прагнення використати національну історію як чинник виховання патріотизму, джерело знань і повчального досвіду для нових

поколінь. За таких умов в основу концепції національної пам'яті, як і загальнонаціональної історичної традиції, здебільшого покладено компроміс політичних еліт. Без наявності такого компромісу історичний досвід, як і історична пам'ять, можуть стати ареною політичних баталій між сучасними політичними угрупованнями, що унеможлиблює встановлення й визначення загальнонаціонального бачення історичного минулого.

Інші моделі, що їх можна охарактеризувати як ціннісноорієнтовані, апелюють до традиційних ідентичностей, сакралізації та політизації історичної міфології. За певних історичних умов такі моделі можуть демонструвати відносно, й подекуди високу політичну ефективність, однак у цій царині навряд чи можна впевнено розраховувати на розмежування між міфом та реальністю.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Вивчення досвіду різних форм і моделей політики національної пам'яті в країнах світу уможливорює їх узагальнення та висунення положень і рекомендацій, слушних для державних установ та органів влади України.

1. У демократичних країнах велике значення надається традиціям, ритуалам та використанню символічних атрибутів національної пам'яті. Насамперед, це стосується ознаменування важливих історичних дат, проведення меморіальних заходів, присудження національних премій тощо. Наприклад, політичні традиції Великої Британії та США передбачають щорічну організацію урочистих заходів, які символізують стабільність державного устрою (тронна промова королеви в парламенті, виступ президента США в Конгресі з посланням про стан країни). Регулярний і усталений характер має й проведення меморіальних заходів (покладання квітів до могили Невідомого солдата на Арлінгтонському національному кладовищі, відзначення Дня пам'яті у Великій Британії та Франції).

2. Чітка регламентація ритуалу державних свят і меморіальних заходів сприяє зміцненню держави, єдності суспільства, злагодженій роботі владних інститутів. У цьому сенсі важливим для України має стати усвідомлення того, що жодна зміна президентів і урядів не повинна порушувати процедуру організації державних свят, ознаменування найважливіших історичних подій чи проведення заходів, присвячених пам'яті загиблих.

3. Корисним є британський досвід політики національної пам'яті, спрямований на донесення до найширших верств суспільства консолідуючих суспільство ідей. Така практика здійснюється із застосуванням сучасних інтерактивних, мультимедійних засобів, креативних рішень, зокрема, використання та інтерпретації історичного матеріалу й художніх творів, в тому числі через залучення до постановки п'єс про історичні події фахівців – драматургів і сценаристів та дітей і юнацтва.

4. Варто враховувати також британський досвід запровадження нових традицій, що можуть бути ініційовані як «зверху», так і «знизу». Зокрема, за ініціативою королеви Єлизавети II кожному з її підданих, якому виповнилося сто років, вона особисто надсилає телеграму зі своїми вітаннями. Це символізує живу пам'ять про кожного громадянина, що самим фактом свого життя вже ввійшов в історію. Інша слушна традиція прийшла з «низів». У багатьох населених пунктах пам'ять героїв Першої світової війни увіковічена меморіальними каменями (плитами), вмурованими в бруківку в місцях, де вони мешкали. Суспільний резонанс цієї відносно нової традиції полягає в збереженні пам'яті про героїв і нагадування їх нащадкам про подвиги співгромадян.

5. Важливим складником політики пам'яті в країнах Європи виступає державна підтримка музеїв, експозиції яких присвячені подіям Другої світової війни. У музейній справі багатьох європейських країн також спостерігається широке застосування сучасних технологій – мультимедійних інсталяцій і постановок, здійснюваних музеями разом з театрами або

музичними колективами, використання візуальних й педагогічних інструментів (нових технологій, оцифрування архівних документів та кіно-фото-фоно матеріалів). Практикується також відкриття у музеях магазинів з метою популяризації історичної пам'яті шляхом продажу відповідних сувенірів.

6. Прикладом відносно неконфліктного подолання наслідків тоталітаризму в суспільній свідомості вважається політика пам'яті в Чехії та Словаччині. У процесі декомунізації в цих країнах основний акцент було зроблено на чіткому й одномоментному відмежуванні від наслідків радянського впливу та засудженні найбільш жорстоких його проявів.

7. У процесі декомунізації в Болгарії слушним було ухвалення рішення про створення Музею соціалістичного мистецтва, що дозволило зменшити напругу в суспільстві та зберегти твори мистецтва, які мали історичну й художню цінність у традиції соціалістичного реалізму, запобігши їх знищенню.

8. Польська політика національної пам'яті значною мірою побудована на принципах політизації історії. Такий підхід містить низку конфліктних вимог, які викликають обґрунтовані невдоволення й заперечення з боку історичних сусідів та європейських інтеграційних інституцій. В її сучасному вигляді польська політика національної пам'яті виступає не лише потужним консолідуючим засобом (у внутрішньополітичному контексті), а й джерелом напруги у відносинах з сусідніми країнами (Україною, Литвою, ФРН тощо).

9. Виходячи з досвіду держав Європи та світу важливими уроками для України є підходи щодо розробки концепції національної пам'яті, що здебільшого виступає специфічним відображенням наративу національної історії, який своєю чергою постає втіленням компромісу домінуючих політичних еліт щодо історичної спадщини, стану та перспектив розвитку країни. З огляду на це потребує визначення та зважених оцінок щодо переломних історичних етапів вітчизняної історії, формування переліку основних пам'ятників, меморіалів та музеїв, перегляд ролі і значення яких визнається неможливим незалежно від домінування тих чи тих політичних угруповань.

10. Водночас здійснення політики історичної пам'яті на засадах пошуку символічних подій і постатей, які мають об'єднавчий потенціал узгодження інтересів і потреб різних суспільних груп, не виключає потреби коммеморації національних травм і жертв. Така коммеморація не потребує компромісу з групами, причетними до травматичних подій, які є опонентами жертв, або групами, що мають статус мовчазних свідків і апелюють до необхідності «забуття минулого заради майбутнього». А отже, у формуванні та реалізації політики пам'яті на державному рівні вкрай важливо дотримуватися тонкої межі між її політизацією, зумовленою, крім іншого, об'єктивними процесами націєтворення, та перетворенням політики пам'яті на «історичну політику» як засіб маніпуляції минулим і його спотворення на догоду поточним кон'юнктурним і корпоративним інтересам і амбіціям.

Зважені засади мають домінувати й у відносинах з країнами-сусідами. Тут доцільним є створення міжурядових комісій з гуманітарних проблем, програм наукової співпраці фахівців гуманітарного профілю та розробка спільних підручників історії, які покликані стати важливим кроком на шляху до міжнаціонального примирення. Офіційному Києву не слід копіювати позицію окремих країн щодо політизації історичних подій минулого, однак варто розробити аргументований підхід на основі діалогу з усіма країнами-сусідами.

11. Варто завжди виходити з того, що законодавче забезпечення етнокультурного розмаїття і політики пам'яті, як свідчить практика держав світу різних регіонів (Індія, Туреччина, арабські країни), має неухильно підпорядковуватися принципу пріоритету громадянських прав над правами корпоративними (культурними правами окремих етносів, громад, груп). Лише таким чином можливо запобігти наростанню конфронтаційних тенденцій у вільному співіснуванні різних етнокультурних груп у державі. Не можуть вільно практикуватися ті традиції, звичаї, обряди (побутові та релігійні), які вочевидь суперечать правам людини і не сумісні із загальнолюдськими цінностями.

12. Державна політика стосовно мусульманського населення України має враховувати небезпеку того, що деякі негативні аспекти сучасного протистояння в країнах арабського сходу можуть вплинути на суспільно-політичну стабільність в українському суспільстві шляхом штучного нав'язування мусульманським громадам України матриці світоглядного та ідеологічного протистояння, яке триває в арабському світі.

13. Вітчизняна концепція національної історії потребує подальшої розробки та вдосконалення з урахуванням посилення її ментального та політико-ідеологічного значення. Консолідована версія національної історії має не тільки витримати критичне випробування часом, а й сприяти консолідації суспільства у формі сучасної політичної нації. З огляду на конфліктність у сприйнятті історичних складових та політичної дійсності, наратив національної історії потребує чіткого визначення категоріального апарату, який дозволить об'єктивістське тлумачення основних періодів та визначних подій минулого.

14. Лише у XX ст. Україна як територіальна та суспільно-політична спільнота пережила низку політичних конфліктів, які за своїм значенням та наслідками мають ознаки громадянських війн. Усвідомлення політичних наслідків та ментального впливу цих конфліктів імперативно вимагає розробку конкурентоспроможної моделі загальнонаціонального примирення, яка уможливить надати суспільству вихід із замкненого кола внутрішніх чвар, переслідувань і взаємних звинувачень. Оптимальним способом, спроможним надати країні та суспільству можливість досягнення примирення, стає розробка сприйнятливої моделі національних інтересів та суспільно-політичних орієнтирів, здатних згуртувати довкола себе переважну більшість суспільства й окреслити перспективний шлях розвитку.

15. Український наратив національної пам'яті має враховувати специфіку тривалого існування країни у формі політично та ідеологічно розколотого суспільства. Акцентуалізація основних історичних подій та увічнення пам'яті окремих історичних постатей має відповідати загальному консолідуючому спрямуванню концепції національної історії. В іншому випадку спроби піднесення ролі окремих фігур та викреслення інших може прислужитися лише штучному продовженню політико-ідеологічного й ментального розколу в суспільстві й увічненню стереотипів громадянських війн минулого. У цьому контексті потребує прискіпливого аналізу та виваженого тлумачення діяльність політичних течій, рухів та владних режимів протилежного політико-ідеологічного спрямування.

Все це імперативно вимагає чіткого підтвердження правонаступництва України по відношенню до УРСР та визнання принципової важливості факту участі України як країни – члена й засновника ООН в антигітлерівській коаліції. Спроби розхитування цих установчих положень, які дістали повного підтвердження під час проголошення незалежності України, може підірвати не тільки логіку концепції історії країни, а й спричинити розхитування атрибутів суверенітету та висунення політичних, ідеологічних, історичних, майнових і територіальних претензій.

16. У вітчизняній політиці пам'яті мають чітко окреслюватися демократичні засади та європейські культурні цінності, важливі константи на стратегічну перспективу загальнодержавного рівня й можливості врахування особливостей на регіональному (обласному) рівнях.

До числа першого рівня мають належати пам'ятники часів Київської Русі, війни за незалежність XVII ст., козацькі пам'ятки Запорізької січі, меморіальні об'єкти, пов'язані з УНР, Національний музей історії України у Другій світовій війні, меморіал Голодомору, музеї та пам'ятники Т. Шевченка, видатних письменників та науковців.

Враховуючи особливості історичного минулого країни та суспільства, а також регіональну специфіку і процеси децентралізації, вбачається за доцільне віднести до числа другого рівня автономні рішення місцевих органів влади у найменуванні вулиць, площ та впорядкуванні пам'ятників на території окремих областей, районів, міст та територіальних громад, що здійснюватимуться в рамках чинного законодавства.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудряченко А.І. – д.і.н., проф., директор Інституту (вступ, 1.2., висновки, рекомендації).

Толстов С.В. – к.і.н., доцент, завідувач відділу (3.1., висновки, рекомендації).

Метельова Т.О. – к.філос.н., доцент, заступник директора з наукової роботи (1.1., 3.2).

Солошенко В.В. – к.і.н., доцент, учений секретар Інституту (1.1., 1.2.).

Самойленко С.Г. к.і.н., заступник директора Департаменту інформації та комунікацій з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів України (вступ, 1.2., висновки).

Зернецька О.В. – д.політ.н., професор, завідувач відділу (1.3.).

Швед В.О. – к.і.н., доцент, завідувач відділу (3.3., вступ).

Розумюк В.М. – к.політ.н., ст.н.с., провідний науковий співробітник (2.3.).

Лакішик Д.М. – к.і.н., старший науковий співробітник (1.4.).

Ткаченко І.В. – к.і.н., старший науковий співробітник (2.1.).

Фощан Я.І. – к.і.н., науковий співробітник (2.4.).

Васильців О.О. – молодший науковий співробітник (2.1., 2.2.).